

AZERBAIJANLILARIN ANADOLU TÜRKLERİNE KARDEŞLİK YARDIMLARI (BALKAN VE I. DÜNYA SAVAŞI ESNASINDA)

Azerbaijan's Brotherhood Help to Anatolian Turks (During Balkan Wars and First World War)

*Mübariz SÜLEYMANLI**

Özet

Makalede Anadolu ve Azerbaycan türklerinin tarihi, mille-manevi ilişkilerine genel şekilde bakılır, XX esrin ilk illerinden itibaren iyirminci illere kadar geniş vüset almış karşılıklı kardeşlik yardımlarına hüsusi dikkat yetirilir. Gerek Balkan Savaşında, gerek Birinci Dünya Müharibesinde zor duruma düşmüş Anadolu türklerine kardeş kömeği göstermiş Azerbaycan türklerinin kayretlerine dair tarihi melumatlar verilir. Bu konuda milli ruhlu zenginlerin, aydınların, hüsussile hayriye cemiyetleri vasitesile gösterdikleri maddi, manevi ve tebliğati fealiyyetleri araştırılır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Kardeş Kömeyi, Cemiyet-i Hayriyye.

Abstract

An article pays attention on mutual relations between Anatolia and Azerbaijan in the beginning XX century. It is given historical information concerning the help of Azerbaijanis to Anatolian Turks during the Balkan War and the First World War. Economical assistance of charitable societies toward this process also has been examined.

Key Words: Azerbaijan, Brother Help, Support Union.

Tarihen bir-birilerine daim karşılıklı yardımlaşmalarda bulunmuş Azerbaycan ve Anadolu türklerinin öten asrın ilk senelerinden itibaren ilişkileri yeni bir mahiyet kazanmış, Balkan ve I Dünya Savaşı esnasında halklarımız arasındaki kardeşlik yardımları muhteşem bir hareket halını almıştır. Tabii ki, bu yardımlaşmaların kökünde insanlık duyguları ile beraber, milli, dini ve kültürel faktörler daha önemli yer tutmuştur. Aydınlarımız da halkı kardeş kömegine sesleyerken bu ana faktörleri öne çekmiş, halkı bunun, gerekse siyasi parti ve teşkilatların, gerekse zengin şahısların, gerekse de sıradan insanlarımızın vicdani borcu, milli ve dini vazifesi olduğuna inandırmışlardır. Bu bakımdan konumuza ilk olarak hemin dönemin istimai-siyasi ve kültürel hadiselerine genel bir bakışla başlamak isterdik.

Azerbaycan türklerinin tarihinde milli intibah dövrü olan XX yüzyılın ilk onilliklerinde Türkiye ile bağılıkları olan müterekki dünyagörüşü, intibah ruhlu bu universal şehsiyyetler gergin ve böhranlı anlarda bele ruhdan düşmemiş, ekideleri yolunda çarpışmış, ictimai fikrin formalaşdırılması için bütün mövcud tebliğat vasitelerinden istifade etmişler. Bu aydınlar, dövrü metbuatda mütezem çıkışları ile yanaşı, hem de Bakıda teşekkül tapıb fealiyyet gösteren bir çoh medeni-maarif cemiyetlerinin rehberliyinde temsil olunmuşlardır. Maarifçilik seyleri daha kabarık nezere çarpan hemin cemiyetlerin fealiyyetine bu aydınlar öz töhfelerini vermişdir.

XX asrın evellerinde Türkiyede hakimiyet başına geçen "İttihad ve terekki" partiyasının meramnamesinin terkiib hisselerinden biri panislamizm telimi idi. Tesadüfi deyil ki, bu vahtdan itibaren Türkiyede, Rusiyada, habele Azerbaycanda panislamizm demek olar ki, sırf "türk rengi kesb edir ve pantürkizmin nezeri esasının ve emeli fealiyyetinin ayrılmaz hissesi kimi özünü göstermeye başlayır. 1908-ci ilden itibaren müslümanların siyasi teşkili – hilafet meselesi "İttihadi-islamın" esas meselesi kimi, açık şekilde özünü gösterir. Bu dövrde pantrürkizmle yanaşı, panislamizmin tebliğinin de esas merkezi İstanbula köçür. Bu vahtlar İstanbulda bir-birinin ardınca "İttihadi-islam", "İttihadi-

* Doç. Dr., Azerbaycan Devlet Medeniye ve İncesenet Üniversitesi – Bakü

Mehemmediyye”, “Cemiyeti-elmiyyen-islamiyye” ve s. bu kimi mehfi ve lekal cemiyetler tesis edilir, panislamist metbuat artıb genişlenirdi.”¹

Şarkın hürriyyet ve demokratiya, azadlık ve istiklal ideyaları ile alovlanan üç mühüm merkezinden biri kimi İstanbul da bu zaman inkilabi herekatlar dövrünü yaşayırdı. İttihadi islam fikirleri ile osmanlıcılığın tarihe kovuşmağa başladığı bir vahtda türk milletçiliyi teşekkül tapmakda idi. Rusiyada irtica ve terrorun şiddetlenmesi sebebinden memleketlerini terk etmek mecburiyyetinde kalan bir çoh müslüman ve türk ziyalıları buraya sığınmışdılar.² Bu o vahtlar idi ki, bir çoh Azerbaycan ziyalılarının, maarifçilerinin dini ve elmi sepgili mekalelerinde “islam milleti”, “Mehammed hümmeti”, “müslüman camaati” anlayışları ile tez-tez rastlaşırık. Bu yazılarda “islam” ve “millet” anlayışları aynı bir mehrec altına getirilmiş, islam dinini kabul etmiş bütün tayfa, halk ve milletler “milleti-islam” elan edilmişdir, “millet” sözü müslümanlığı kabul etmiş bütün insanların ümumiliyini, birliyini işarelendiren mefhum kimi işledilmişdir.³

Milli-dini düşünce sahiblerinin kanaetince, eger “islamlaşmak, islamı derk etmek “İttifak ve ittiha” nemetini derk etmekdirse, onda “türk ensarının islamı bulması” da “türkleşmek”, türk birliyinin, “türk ittihadı”nın meydana getirilmesi demektir. Yeni eslinde “islamiyyete” hidmet etmek “türk kövmüne” hidmet etmektedir. “Türk kövmü”ne hidmet etmek de “islamiyyet”e hidmet etmek demektir. Ali bey Hüseyinzadenin⁴ ve Ahmed bey Ağaoğlunun⁵ eserlerinde hüsüsile geniş şerhini tapmış bu meselenin esas meksedi Osmanlı imperiyasının himayesi altında evvelce bütün türk dilli halkları, ümumiyetle, cemi müslümanları birleştirmekden ibaretdi. A. Ağaoğlunun “Türk alemi”⁶ silsile mekalelerinde ve hem de onun başka yazılarında, elece de Ali bey Hüseyinzade, Y. Z. Talıbzade ve digerlerinin eserlerinde dini mövke bele idi: İslamiyyetin, islam medeniyyetinin yegane hamisi, onun istinadgahı ve “evvelki ezemetini berpa edib rövneklendireni” yalnız türk milletidir. Milli ve dini mövkelerini sintez halına getiren mütefekkirlerin fikirlerini şerh ederken, bunu deyek ki, Azerbaycan ictimai fikrinde müeyyen bir merhele dahilinde pantürkizm eger panislamizm prinsiplerinden biri kimi, onun siyasi doktrinasının terkiib hissesi kimi, hem de çoh zaman üstüörtülü, müemmalı şekilde öz ifadesini tapırdısa, XX esrin ikinci onilliyinden itibaren ise müstakil bir milli-dini, ictimai-siyasi nazeriyye kimi özünü biruze vermiş ve formallaşmışdır. Amma katı şekilde demek olar ki, Azerbaycan ictimai fikrinde heç vaht pantürkizm özünü panislamizme karşı koymamış, hemişe bir-birile karşılıklı nüfuzda olmuşdur. 1918 – 1920-ci iller metbuatında bezi hallarda karşılıklı tenkidi mülahize ve ittihamlara rast gelinse de, bunlar prinsipial karakter daşımamış, yalnız taktiki sehvlerin tenkidi kimi özünü göstermişdir.

Öten esrin evveleri üçün modernizm meselelerine münasibetde de milli-dini mövkeleri üst-üste düşen ziyalıların Batıya münasibetleri birmenalı olub ve onlar cemiyetde terekki yollarının yalnız islamda aranması terefdarı olmuşlar. Çünkü onlar islamın tenezzülünün esas sebeblerinden birini Batının müntezem olarak zehni-ehlaki tesirinde ve aynı zamanda islamın öz dahilindeki menevi-ehlaki pozulma küvvesinin arasikesilmezliyinde görürdüler. Demeli, vahid bir menevi-ehlaki konsepsiyanın dahililen parçalanmasında Batının pozucu tesiri olduğu keder de müslümanların öz dahililerindeki hakimiyet herisliyinin, nadanlık, cehalet, mövhumat ve hürafatın da o keder tesiri olmuşdur.

Azerbaycanın mühacir ziyalılarından olan Nağı Keykurun Ankarada neşr olunan “Azerbaycan” aylık kültür dergisinde “Böyük bir heyirsever Hacı Zeynalabdin Tağızade (hatire defterinden bir yarpak)” başlıklı mekalesinde yazır ki, Kurani Kerimi ilk defe Azeri şivesiyle türkceye tercüme etdiren Hacı Zeynalabdin olmuşdur. Bu Kurani Kerimi 4000 altun lire deyerinden ziyetli daş ve almazlarla bezeyerek Yusif Ziya Talıbzadenin vasitesi ile İstanbula Sultan Ebdülhemide hediye olarak gönderir.⁷ Hekiketen de

¹ K. Mustafayev, XX. Esrin Evvelerinde Azerbaycanda İslam İdeologiyası ve Onun Tenkidi, Maarif, Bakı (1973), s. 193-194.

² M. A. Süleymanlı, M. E. Rezulzade ve Azerbaycan Medeniyyeti: Senetş. nam... dis, ADMİU'nun Kitabhanası, Bakı (2000), s. 91.

³ K. Mustafayev, age., s. 214.

⁴ E. Hüseyinzade, Kırmızı karanlıklar içinde yaşıl işiklar (Tertib Edeni: Ofelya Bayramlı), Azereşr, Bakı (1996); E. Hüseyinzade, Türkler Kimdir ve Kimlerden İbaretdir, (Tertib Edeni: Ofelya Bayramlı), Mütercim, Bakı (1997).

⁵ “Fuyuzat” Dergisi, 13 Dekabr 1906-ci il, № 2; “Türk Yurdu” Jurnalı, Hicri 1327, № 3, 5, 7, ve 1328-ci il, № 10.

⁶ “Türk Yurdu” Jurnalı, Hicri 1327, № 3, 5, 7, ve 1328-ci il, № 10.

⁷ Naki Keykurun, “Böyük Bir Hayirsever Hacı Zeynalabidin Takızade”, Azerbaycan, S. 14(62), Ankara (Mayıs 1957), s. 17.

menbelerde “Azerbaycan Türklerinin Bakı Müslüman Cemiyeti Heyriyyesi vasitesile, 1906 – 1907-ci illerde Osmanlı Hükümeti ve Padişah ile ilişkiler kurduğu görülmektedir. Hetta cemiyet bu tarihlerde, cemiyetin üyesi Talıbzade Ahund Yusif Efendini İstanbulla göndermiştir.”⁸

Ümumiyyetle o dövde Azerbaycan ziyalılarının Türkiye ile elakelerinin esasında esasen heyriyye ve maarif cemiyetleri durmuştur. 1905-ci ildən itibaren Azerbaycan türkləri hem ferdi olarak, hem de cemiyetler halında Türkiye ile münasibetler kurmuşlar. Onlar Azerbaycan halkının sosial ve medeni bahımdan inkişafında Osmanlı dövlətindən yardımlar istemiş, tehsil ve din sahelerinde Türkiyeden bezi talepler etmişler. Bakı Müslüman Heyriyye Cemiyetinin kuruluşunun ilk illerinde, Osmanlı padişahı ve hükümeti ile elakeler kurmak üçün cehdler edilmişdir. Bu meksedle cemiyetin üzvü, müellimlikle yanaşı, hem de Bakıda çıkan “Teze heyat” kezetinin yazarı olan Ahund Yusif Talıbzade 1907-ci ilin avkustunda İstanbulla gönderilmişdir. A. Y. Talıbzade özü ile Bakı Müslüman Heyriyye Cemiyeti İdaresinin möhürü ve Heyriyye Cemiyeti ve Neşri Maarif Cemiyetinin reisi – Hacı Zeynalabdin Tağıyevin imzası olan bir vekaletname aparmışdır. Türkiye Cümhuriyyeti “Başbakanlık Osmanlı Arhivi”nde mühafize olunan tarihi senedlere istinaden, tedkikatçı Betül Aslan bu mövzuda çox geniş bilgiler verir.⁹ Onun tekdimatında sözügeden vekaletname hakkında tam melumat alırık:

“Vekaletname

Bu ahır vahtlarda Rusiyada sakin otuz milyon Müslüman Cemaeti arasında terekki ve teali meyyali görünmekdedir. Ancak bizlerin müntezem mekteblerimiz ve kütubi-elmiye ve fenniye ve tedrisiyyelerimiz lüzumi derecesinde mövcud bulunmadığından hilafeti-celilei uzmanın sayei-maarif vayesinde yaşayan müslümanlarla bir kat daha elake ve rabite kesb etmek meksediyle Cemiyeti İslamiyye ezalarından, Ulumi Arabiyye Müderrisi ve Mektebi İdadi Müellimi Ahund Yusif Talıbzade Efendi teatii efkar ve vesateti lazımede bulunmak meksediyle merkezi hilafeti uzma olan Dersaadete irsal olundu.

Dersaadet memurin-i aidesi tarafından kendisine müavinət-i lazımede bulunulmasını biz Rusiya Müslümanları istirham ederiz.

Mühür

Bakı Müslüman Cemiyet-i Heyriyye
İdaresi

Neşri Maarif ve Umur-ı Heyriyye Cemiyet-i İslamiyye
Reisi General Hacı Zeynalabidin Tağıyev”

Betül Aslanın haklı olarak yazdığı kimi,¹⁰ bu vekaletnamede maraklı olan teref yalnız Azerbaycan müslümanları üçün deyil, Rusiyada yaşayan 30 milyon müslüman üçün yardım teled edilmesidir. Heyriyye Cemiyeti tarafından verilmiş bu vekaletname ile İstanbulla gelen Talıbzade Yusif Efendi, Sedaret mekamina 31 iyul 1323 (19 avkust 1907) tarihinde tekdım etdiyi (Başbakanlık Osmanlı Arhivinde mühafize olunan) yazıda, özünün Heyriyye Cemiyetinin idare işlerinde vezife daşdığıını, ülema bir aileden geldiğini, Rüs yüksek okulundan mezun olduğunu, Zeynalabidin Tağıyevin, Rusiyada bezi kandırılmış, ağılsız müslümanların hilafet mekamu ve Osmanlı padişahı hakkında yaptıkları kerezkerane neşriyyata cavab vererek, onları tesirsiz burahmak, müslüman ehalini menen ve dinen hilafet mekamina daha küvvetli olarak bağlamak ve onları aydınlatmak üçün neşr etdiyi günlük “Teze Heyat” kezetinde yazarlık yaptığını bildirdikten sonra, Bakıda İslam Heyriyye Cemiyetinin kurucusu ve başkanı olan Hacı Zeynalabdin Tağıyevin tekib etmeye çalışdığı hetti hareketi, ana hetleriyle bu şekilde bildirmişdir:

“1. İndiye keder Kafkaz Türkləri yazışmalarında hep farscanı kullanmışlar. Bundan sonra farscanın yerine ana dilimiz olan Türkçenin kullanılması ve gelişdirilmesi.

2. Bilumum mekteb kitablaramızın Osmanlı türkçesi ile yazılması.

3. Mekteblerimizin proqramının Osmanlı Maarif proqramına göre yapılması.

⁸ Betül Aslan, *I. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türkleri'nin Anadolu Türkleri'ne Kardeş Kömegi (Yardımları) ve Bakı Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara (2000), s. 44.

⁹ Betül Aslan, *age.*

¹⁰ Betül Aslan, *age.*, s. 64.

4. Merkezi İdaresi Bolkaristanın Varna şehri ile İranın Urmiye şehirlerinde bulunan “Ermeni-Amerikan ve Ermeni-Proteston Komitesi Muzırrasının Kafkaz ve Azerbaycan türklerini Hilafet mekamına bağlılıktan ve mükeddes kaye olan İslam ittihadından uzaklaştırmak için erebce, türkce, farsca ve kürdceye vakif olan ermeniler tarafından Kafkaza zererli neşriyyatlar sozulmaktadır. Bunları bir an önce tesirsiz hala getirmek ve Kafkaz müslümanlarını etkilemelerini önlemek için karşı neşriyyatda bulunulması.

5. İrana, Misire ve Avropaya ferarilik edib, oralarda tutunamayarak Kafkaza dönmek isteyenlere izin verilmemesi.

6. Mekteb müdirleri ve öğretmenlerin Osmanlı Hükümetinin de uygun görmesi ile İstanbuldan tedarük edilmesi.

7. Dini kitapların tefsirleri, peygamberimizin hadisleri, ehkaki kitaplar ve bu konulardaki yararlı tamimlerin yayınlanması.”¹¹

Y. Z. Talıbzade Bakı Müslüman Heyriyye Cemiyetinin ve onun sedri H. Z. Tağiyevin heyata keçirmeye çalıştığı esas meseleleri bu şekilde açıkladıktan sonra Kurani Kerimin Hacı tarafından hazırlatırılmış üç cildlik Türkce tefsirini, H. Z. Tağiyevin yazdığı bir mektubla birlikte, Osmanlı Dövlətinin Padişahı ve müslümanların helifesi olan II Ebdülhemide verilmek için Sedaret mekamına tekdim etmiştir. H. Z. Tağiyev tarafından Osmanlı Padişahı Sultan II Ebdülhemide A. Y. Talıbzade vasitesile gönderilen hemin mektubun metni beledir:

“Atabe-i felek-mertebe-i cenab-ı zillullahi azamiye Veli-ni met-i cihan efendimiz hazretleri!

Bu ana keder Rusya Devletinin taht-i hükümetinde bulunan biz otuz milyon Türk Müslümanlarının beyninde Türk lisanında Kuran-ı Şerifin tefsiri bulunmadığından ekseriyyetle onun mezamin-i alieysinden istifade-yab olamıyorduk. Lihaza bu ahır vakitlerde saye-i hilafetvaye-i cenab-ı zillullahi azamilerinde Bakü ülemasından vilayet kadısı kulları vasitasıyla Kelamullah-ı Şerifi Türk lisanında tefsir etdirüb tab ve neşrine muvaffak oldum.

Ahd-i meali-vefd-i cenab-ı padişahilerinde hasıl olan işbu muvaffakiyyet-i kemteranenin şükranesi yolunda huzur-ı celil-i şehriyarilerine mahza arz-ı fariza-i ubudiyyete vesile olmak üzere mezkur tefsir-i şerifden huzur-ı bahirun-nur-ı hilafet-penahilerine bir takım takdim ettim. Eltaf-ı aliye ve merahim-i mütealiye-i hazret-i hilafet – Penahilerinden kabülünü istirham ederim. Ol babda ve katibe-i ahvalde emrü ferman veli-nimet-i cihan halife-i bil-hakk ve padişah-her-dem-muvaffak efendimiz hazretlerindir.

Mühür

Bakü Müslüman Cemiyeti Hayriye İdaresi

Neşri Maarif ve Umur-ı Hayriyye Cemiyet-i İslamiyye Reisi General Hacı Zeynalabidin Tağiyef Kulları 25 Şehr-i Cumad-el-üla 1325 Şehir Bakü”¹²

Başbakanlık Osmanlı Arhivinde apardığı araştırmaların neticesinde, Betül Aslan bele bir kenaete gelir ki, Bakı Müslüman Heyriyye Cemiyetinin Ahund Yusif Talıbzade vasitesile gösterdiği bu seylere, Osmanlı Hükümeti tarafından nasıl bir cavab verilmesine dair bir sened ve ya menbe aşkar edilmemiştir. Ancak 1907-ci ilden sonra Türkiyeden Azerbaycana müellimler, din adamları, dini kitaplar ve metbee levazimatları gönderildiği ve Kafkaz müslümanları ile daha sıh münasibetler kurulmasına çalışıldığı görülmektedir.

A. Şaik, A. Y. Talıbzadenin İstanbul seferi hakkında bunları yazır: “Bakı kazisi Mir Mehemed Kerim Mir Ceferzade Kurani Azerbaycan diline tercüme edib meşhur servetdar Hacı Zeynalabdin Tağiyevin pulu ile çap etdirmişdi. Hacı tercümenin elli nüshesini kızıl suyu ile çap etdirib kıymetli cilde tutmuşdu. Bu nüshelerden birinin cildini kalın gümüşden yapıdırıb ortasına da “La ilahe illellah, Mühemmeden Resulillah” sözlerini yazdırmış ve kardaşım ahund Yusif Talıbzade vasitesile hemin nüsheni Türkiye sultanına hediye göndermişdi.”¹³ Menbelerden melum olur ki, mühtelif ictimai-medeni

¹¹ Betül Aslan, *age.*, s. 64-65.

¹² Betül Aslan, *age.*, s. 65-66.

¹³ “Talıbzade Kamal Tekdimatında Abdulla Şaikin “Sultana Kuran Aparılması” Mekaleti”, “*Elm*” *Kez.*, Mart 1992, № 6 (403).

ve heyriyyə cəmiyyətlərinin üzvlüyünə və rəhbərliyinə seçilmiş Yusif Ziya bu illərdə Türkiyəyə daha tez-tez gedib-gəlir. 1910-cu ildən onun heyatının Türkiyə dövrü başlanır. Yusif Ziya orada hərbi təhsil alır, Birinci Dünya müharibəsində Kars-Erdehan cəbhəsində kəhremanlıklar göstərir.¹⁴ Balkan hərbi ərəfəsində təbliğati fəaliyyətlə məşğul olur, müharibə dövründə fədakarlıklar göstərir. O, 1912-ci ildə heyat yoldaşı Cənnət hanım və oğlu Telet ilə Türkiyəyə köçmüş, orada hərbi təhsil almış birinci cəhan herbində Kars-Erdehan türk ordusu sıralarında ruslara, ermənilərə qarşı döyüşlərdə kəhremanlıklar göstərmişdir.¹⁵

Balkan hərbi esnasında və sonrakı illərdə Rusiya türkləri, o cümlədən azərbaycanlılar Osmanlı ölkəsində meydana gələn inkılablara və dirçəliş hərəkatlarına tam rəğbət bəsləyirdilər.

Balkan müharibəsi dönmündə Rusiya bir tərəfdən Balkanlarda panslavyanist siyaset yürüdür, digər tərəfdən də Rusiya içərisində yeni Balkan dövlətlərinə yardım toplanması üçün memurlarını ölkənin hər tərəfinə göndərirdi. Rusiyada yaşayan rus, erməni, rum halkından maddi yardımlar toplanması ilə bərabər, bu halklardan toplanan könüllülər Serb və Bolkar ordularına yardım üçün sövk edilirdi. M. E. Resulzadə bununla bağlı yazırdı ki, Rus ordusunda kulluk edən bezi könüllü əsgərlərə mülki paltarlar geyindirilərək, onları könüllülər adı ilə Balkanlara göndərdilər. Serb və Bolkar ordusuna, bu minvalla minlərcə könüllü yazılırdı.¹⁶ Rusiya mətbuatı da bu illərdə panslavyanist təbliğatla məşğul idi. Türk ələmini hədəf alan bu panslavyanist təbliğat o dərəcədə dəhşətli bir səviyyəyə çatmışdı ki, rus yazarlarından biri Balkanlara gedəcək “Səlibi-əhmər Heyətine” müraciətə yazırdı: “Bir slavyan, bir hristian varkən türk yaralısına baxmayın.”¹⁷

Amma Rusiyada yaşayan türklərin Rus hökumətinin bu şovinist və millətçilik mövkeyinə təsirləri böyük olmuş, Krım, Kazan, Azərbaycan və Türkiyənin hər tərəfindən Rusiyanın həyata keçirdiyi bu ikili standartlı siyasetə qarşı səslər yüksəlməyə başlamışdır. Çar hökuməti bu təsirlər qarşısında, “Kırmızı Haça” yardım edildiyi kimi, “Kızıl Aya” da yardım edilməsinə izn vermək məcburiyyətində kalmışdır. Bunun nəticəsində Rusiyanın hər tərəfində yaşayan müsəlman və türklər Balkan savaflarında çətin vəziyyətə düşmüş kardaşlarına kömək edə bilmək səyi ilə əllərindən gələnə esirgəməmişlər. Toplanılan maddi yardımlarla bərabər, “bir çox könüllü türk, osmanlı ordusunda savaflmaq üçün Türkiyəyə gedirən, gənc qız və qadınlar Hilali-Əhmərə müraciət edərək həmsəri olmuşlar.”¹⁸

Rus şovinizminin kayri-rus, hüsusi də türk-islam halklarında oyatdığı milliyetpərvərliyə tohunarək, M. E. Resulzadə yazır: “Rus dürülfünunda ohuyan Azərbaycan tələbələrini Kiyevdə toplanan ictimai keşf və əzası tövkif edilmişdi. “Hilali-əhmər” fəidesinə yapılan propakandaya bu zamankı hissiyyatın tərviçi üçün ən münasib bir vəsətə oluyordu. Bakı qadınlarından sırğalarını verənlər olmuşdu. Gənc müəllimlər və tələbələr dərslərini ataraq türk ordusuna könüllü gədiyorlardı.”¹⁹

Rusiya hüdudlarında yaşayan türk-islam halklarının yardımı ilə bərabər, kayd etmək lazımdır ki, Balkan savaflarında Rusiyanın türklük və müsəlmanlıq əleyhinə mövqe tutması, hər tərəfdən artıq Azərbaycan türkləri üzərində təsirli oldu. 1911-ci ildə kurulmuş və ilk üzvləri arasında “Musavat” Partiyası, Balkan savaflı esnasında bir bəyannamə yayımlayaraq, milləti oyandırmağa və Türkiyəyə yardıma dəvət edirdi. “Müsavat”ın 1911-ci ildəki proqram və bəyannaməsinin mahiyyəti Balkan hərbi münasibətə nəşr edilmiş intibahnamənin mətnindən də görünür. 1911-ci ildəki bəyannamə firkenin təşəkkülünü bildirirdi. M. B. Memmedzadənin yazdığına görə “Müsavat”ın həmin il nəşr edilmiş proqramı da bəyannamədəki əsaslara tamamilə uyğun idi. 8 bəndlilik proqramın mahiyyətində başdan-baş, islam ittihadı və müsəlman ölkələrinin qarşılıqlı yardım məsələləri dururdu.”²⁰

¹⁴ Talibzadə K.A., “Ahund Yusif Talibzadə”, **“Odlar Yurdu” Kez.**, 10-17 Sentyabr 1992, № 26; 24-30 Sentyabr, 1992, № 27; Talibzadə K.A., “Azərbaycanlı Panisamist Ahund Yusif”, **“Odlar Yurdu” Kez.**, 24-30 Sentyabr 1992, № 27.

¹⁵ Talibzadə K.A., “Ahund Yusif Talibzadə”, **“Odlar Yurdu” Kez.**, 10-17 Sentyabr 1992, № 26; 24-30 Sentyabr, 1992, № 27; Talibzadə K.A., “Azərbaycanlı Panisamist Ahund Yusif”, **“Odlar Yurdu” Kez.**, 24-30 Sentyabr 1992, № 27; M. Sarvan, **Borçalı Alimləri**, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, Bakı (2001), s. 427.

¹⁶ K. Mustafayev, **age.**, s. 24.

¹⁷ M. A. Resulzadə, **Azərbaycan Cümhuriyyəti**, Elm, Bakı (1990), s. 23.

¹⁸ Bətül Aslan, **age.**, s. 48.

¹⁹ M. A. Resulzadə, **age.**, s. 23.

²⁰ M. B. Memmedzadə, **Milli Azərbaycan Hərəkatı**, Nicat, Bakı (1992), 44-45.

1912-ci il Balkan müharibesi zamanı “Müsavat” yeni bir beyanname ile milleti oyanışa çağırırdı. M. E. Resuloğlu (Resulzade) bu hakda yazır ki, bu beyanname Oruc oğullarının metbesinde sahiblerinden hebersiz, arkadaşımız Seyid Hüseyin’in yardımı ve partiyamıza mensub olan mürettiblerin elbirliyle bir gecede basıldı. Bu beyannamenin Kafkaz müslümanlarının merkezi sayılan Bakıda yayılmasını istemirdik. Abbas bey, bu beyannameleri götürüb Tiflise getdi. Orada bunları poçt kutularına atarak, bir gün sonra da geri döndü. Bu beyanname Kafkaz müslümanları arasında büyük bir heceyan yaratdığı kimi çar polisini de büyük bir telaşa salmışdı. Beyanamede Türkiyeye her cür yardım gösterilmesi fikri ireli sürülür ve yardım edilmesi istenilirdi. “Behs edilen beyanname, arkadaşımız Yusif Ziya tarafından İstanbula götürüldü. Sebilürreşad mecmuesi bu beyannameni eynen neşr ederek Kafkaz müslümanlarının Türkiyeye karşı gösterdikleri ilgiden dolayı memnuniyyetini beyan yollu setirler yazdı.”²¹

Yusif Ziyanın İstanbula apardığı “Sebil-ür-Reşad” mecmuesinde çap olunmuş beyanamede vurğulanırdı ki, yegane ümidimiz ve nicat çaremiz Türkiyenin istiklal ve terekkesindedir. Biganelik göstersek, islamiyyet ve milliyyetimiz rezil bir hala düşer. “Cemi alem bilir ki, islam hilafetine sahib olan Türkiyeye karşı bu müharibeni Balkanın ufak ve küçük hükümetleri elan etmemişler. Çünkü şir ne keder zeif olsa da, çakkallar ve tülküler ona yahin gelmeye cüret etmezler. Bu işleri işleyen, islamiyyet ve insaniyyet düşmeni ve “dünya jandarmı” lekebi ile meşhur olan şimal ayısı müstebid Rusiya hükümetidir ki, her gün tıbb levazimatı, hekimler ve gönüllülük adı altında bölük-bölük nizamiler gönderir.”²²

Azerbaycan aydınlarının partiyalar ve Heyriyye Cemiyetleri vasitesile apardığı tebliğat ve teşvikat işi öz behresini vermiş, her halda sonraki illerde Türkiyede yaşanan her hadise, her inkişaf Azerbaycanda eks-seda salmağa başlamışdır. Hemçinin Azerbaycan-Türkiye münasibetlerindeki bu yahınlaşma, o cümleden milli oyanma, milli şüurun terpenişi, kardaş halka marak ve mehebetin artması – bütün bunlar Balkan savaşları esnasında ilk behresini vermişdir. Balkan müharibesi illerinde Azerbaycan türkleri ister maddi, isterse de menevi olarak Türkiyeye yardım etmiş, bir kısım azerbaycanlılar Balkan herbinde gönüllü olarak savaşmışlar. Türkçülük fikrinin ön plana çıhdığı bu dövrdə I Dünya Müharibesi başlamış ve Osmanlı Dövlətinin Rusiyaya karşı müharibeye girmesi, hetta başlanğıcda müeyyen üstünlükler kazanması hadiseleri Azerbaycan türklerinin milli müstekilliyeye olan ümidlerini artırmışdır. Ancak Türk ordusunun Sarıkamışdaki meğlubiyeti bu arzularla yaşayanları meyus etmişdir.

Azerbaycanın istiklal mücahidlerinden ve mühacir ziyalılarından olan Hüseyin Baykara “Türk kültürü” (Türkiye) dergisinde Osmanlı türklerine olan reğbeti nezerde tutarak yazır ki, “Bu simpatiya ancak sözden ibaret olarak kalmırdı. Balkan herbi sıralarında, bu herbi rus hükümetinin provakasiya etdiyini Kazan, Kırım, Daşkend ve Bakı türk metbuatı rus senzurasından keçire bileceyi bir dille kapalı şekilde müslüman halka yayınlayır ve kardaş Türkiyeye yardıma koşulmağı telkin edirdi. Bu sebeble bütün rus esiri türk ölkelerinden İstanbula gönüllü ahını başlanmışdı. Azerbaycan, Dağıstan ve Kuzey Kafkazdan gelen gönüllüler üçün “Kafkaz Gönüllü Hissesi” adı ile bir esgeri birlik kurulmuşdu. O çağın idealizmine bir misal vermek üçün Azerbaycanın, büyük milli şairi Cavad Ahundzadenin, pedakok ve şair Abdulla Şaikin de gönüllüler arasında bulduklarını bildirmek yerinde olardı.”²³ Hüseyin Baykara diger bir eserinde de fikrini tesdikleyir. O yazır ki, “1912-ci il Balkan müharibeleri başlamış, Osmanlı dövləti dahilinde balkanlı, türkiyeli türk kardaşları kederli, böhranlı, facieli günler yaşamakta idiler. Azerbaycanda kurulan “Kafkaz gönüllü hissesi” sıralarında Ehmed Cavad, Azerbaycan klassik edib ve şair pedakoku Abdulla Şaikle birlikde, Trakiya cebhesinde soydaşları olan Türkiye «Mehmed»lerle sengerlerde çiyin-çiyine döyüşe girmiş ve düşmenle mübarize aparırdı. Balkan müharibesi kurtardıktan sonra Yusif Akçura oğlu, her iki Azerbaycan şairine, Azerbaycanda onlara daha çoh ehtiyac duyulduğunu ve öz doğma yurdlarına dönerek halkına hidmet etmelerini tövsiye edir. Bu tövsiyeden sonra her iki edib

²¹ M. A. Resulzade, “Müsavat” Partisinin Kuruluşu”, **Azerbaycan**, Azerbaycan Kültür Derneği Aylık Yayın Orkanı, S. 167 (2), Ankara (Şubat 1966), s. 14.

²² M. A. Resulzade, **Azerbaycan Cümhurmyyeti**, s. 45-46.

²³ Hüseyin Baykara, “Türk Ordusunda Azerbaycan Esgeri Hisseleri”, **Türk Kültürü** (1964), S. 22.

Azerbaycana dönür.”²⁴ Bu savaşlar esnasında Türkiyede olan E.Hüseynzade mühtelif hestehanalarda hekim kimi çalışmış, cebhede yaralanan türk esgerlerine tıbbi yardımlar etmiştir. Eli Heyder Bayat yazır: “Balkan herbinde öyretim üyeliyinden ayrılarak savaş alanlarında Hilali-Ahmer (Kızılay) hestehanalarında çalışmış, harbin sona ermesiyle tekrar eski görevine dönmüşdür.”²⁵

M. E. Resulzade de,²⁶ M. B. Memmedzade de²⁷ tesdikleyir ki, Azerbaycanda toplanan maddi yardımlardan başka, bir çoh genc müellim ve telebeler derslerini ve mektebelerini burakarak Balkanlarda savaşan Türk ordusuna katılmak için gönüllü olarak gerdirdiler. Betül Aslan, Memmed Sadık Arana istinaden yazır ki, hetta Bakı milyonerlerinden Esedulla Eli bir ekiple Balkan Herbinde iştirak etmiş ve zabıtlık rütbesi almışdı. Din hocalarından Ahmed Talıbzade Yusif ve arkadaşları da Balkan Herbine gönüllü getmişdiler.²⁸

Ümumiyyetle, Balkan müharibesinde iştirak etmek için Azerbaycandan Türkiyeye gönüllüler ahın etmiş, hetta İstanbulda bu gönüllülerden ibaret “Kafkaz gönüllü kitası” teşkil olunmuşdur. Bu herbi hissede Azerbaycandan başka, Kafkazdan ve diger yerlerden gelen gönüllüler de olmuşdur. Enver Paşanın himayesi altında kurulan dörd taburluk Alayın komandanı Süleyman Esker bey, Kafkaz Tabur Komandanı ise Cahangiroğlu İbrahim bey teyin edilmişdi. Daha sonra İbrahim beyin kardaşı Hesen beyin de ona katılmasıyla birlikde Bolkarlara karşı savaşımlar. Hetta İbrahim bey, Edirneye ilk giren kuvvetler arasında olmuşdur.²⁹ Azerbaycan Türkleri arasında milli bilincin geliştiği ve Türkçülük fikrinin ön plana çıktığı ve Balkan Herbinin yenice sona yetdiyi bir dönemde ise, artık Birinci Dünya Savaşı başlamıştı. Trablusgarp ve Balkan Savaşlarının uyandırdığı milli heyecanın tesirleri Azerbaycan Türkleri arasında hale devam ediyordu. Ahmet Ağaoglu ve Hüseynzade Ali Beyin İstanbuldaki faaliyetleri Türkiyede, Azerbaycan Türklerine karşı ilgiyi ziyadesiyle artırırken Azerbaycan Türkleri de gerek kültürel ve gerekse ticaret alanında Türkiye ile ilişkiler kurmaya çalışıyorlardı. Nitekim, daha Birinci Dünya Savaşı başlamadan kısa bir süre önce, Azerbaycanın en büyük tacirlerinden olan Hacı Zeynalabidin Tagiyev bir temsilcisini Türkiyeye göndererek, fabrikalarında ürettiği kumaşları Türk ordusuna satmak için girişimlerde bulunuyordu.

Tedkikatçı Betül Aslan, Kurata istinaden yazır ki, son ana kader Azerbaycanda hiç kimse Türkiyenin savaşa girme ihtimalını düşünmüyordu. Osmanlı Devleti, tüm gayretlerine rağmen bu savaştan kendisini kenar tutamayarak, Almanyanın da tazyiki ile, savaştan başlamasından yaklaşık üç ay sonra savaşa girmek zorunda kaldı. Osmanlı Devleti savaşa girerken bunun bir cihat olduğunu ilan etmiş ve tüm dünya Müslümanlarını cihata çağırılmıştı. Ve bu sıralarda Azerbaycan türklerinin esas kuvveleri Gence şehrinde toplanmış “Difai” teşkilatı vasitesile Osmanlı Devleti ile temasta bulunduğu da anlaşılmaktadır.³⁰ Nitekim 1915 yılı Şubatında, Feth Ali Hanın yeğeni Emir Arslan Han Hoyski gizlice sınırı geçerek Erzuruma gelmiş ve Türk makamlarıyla temas kurmuştur. Arslan Han Hoyski “Difai” teşkilatının sözcüsü ile Transkafkasya Müslümanlarının müstakil bir devlet kurmak arzularını Türk makamlarına anlatmıştır. Onun teklifine göre, Bakı, Gence, Erivan Guberniyalarıyla terek ve Dağıstanı dahil ederek İsveçrevari müstakil bir devlet kurulması mümkündür. Kafkaslarda Türkiye ile Rusiya arasında böyle büyük bir tampon devlet kurulması fikri, Enver Paşa tarafından da muvafık bulunmasına rağmen, Türk ordusunun Ruslar karşısındaki mağlubiyetleri böyle bir projenin gerçekleşmesine mani olmuştu.³¹

Arşiv materyalleri de tesdikleyir ki, rus sansörü ve baskısına rağmen Azerbaycan Türkleri fırsat buldukca, Türkiye ile temas kurmak ve bu savaşta osmanlı Devletine yardımcı olmak için faaliyetlerde

²⁴ Hüseyn Baykara, **Azerbaycan İstiklal Mübarizesi Tarihi**, Azereşır, Bakı 1992, s. 175-176.

²⁵ A. H. Bayat, **Hüseynzade Ali Bey (Prof. Dr. Hüseynzade Ali Turan) ve Türkiyede yayınladığı eserleri**, Türk Dünyası Araştırma Vakfı, İstanbul (1992), s. 25.

²⁶ M. A. Resulzade, **Azerbaycan Cümhurmyyeti**, s. 23.

²⁷ M. B. Memmedzade, **age.**, s. 43.

²⁸ Betül Aslan, **age.**, s. 51.

²⁹ Betül Aslan, **age.**, s. 52.

³⁰ Betül Aslan, **age.**, s. 70-72.

³¹ SVIETOCHOVSKI Todeusz, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimlige Rus Azerbaycanı 1905-1920**, (Türkcesi: Nuray Mert), Ankara Bağlam Yayınları, (1988), s. 115.

bulunuyorlardı. Mesela Stavropol Gubernatorunun Bakı Başnaçalnikine Şubat 1916 da, gönderdiği bir yazıda, bakı tacirlerinden Hacı Zeynalibidin Tagiyevin vekil ettiği Rıza Bey Memedovun Stavropol Guberniyasının kazalarında büyük miktarda tahıl satın alarak, bu tahılı yalnız Bakıya değil, İrana ve sonra Rusyanın düşmanlarının (Türkiye kastediliyor) erzak teçhizatına gönderdiyi belirtilerek, bunun araştırılması istenmiştir.³²

Savaşın şiddetli bir döneminde – 1916 yılında Kafkaz Cebhesinde, Türk Ordusunun mağlubiyetleri Azerbaycan Türklerini ziyadesiyle üzmüş ve Anadoludan gelen felaket haberleri, esir Türk askerlerinin Nargin Adasına götürülüşü gibi olaylar, Azerbaycan Türklerini derinden yaralamıştı. Osmanlı Devletinin Kafkaz Cebhesi savaşlarında Rusyaya mağlup olması Azerbaycan türklerinin istiklal arzularını törpülemiş ve onların bu konudaki ümitlerinin azalmasına sebep olmuştu. Bu tarihlerden itibaren Azerbaycan türkleri ilgilerini, Rus işgaline uğrayan yerlerdeki Müslüman harpzedelere, savaşta esir düşen Türk esirlerine ve kendilerinin rus ordusunda bulunan Müslüman askerlerinin problemlerine yönelttiler. Kafkaz Cephesi savaşlarında mağdur duruma düşmüş öz kardeşlerine “Kardaş Kömeği” parolası ile tarihte eşi benzeri görülmemiş bir yardım çalışmasına giriştiler.³³

Kafkaz Cebhesi Savaşlarında Müslüman-Türk Halkın Felakete uğraması karşısında Azerbaycan Türkleri öz yardımlarını esirgememişlerdir. Azerbaycana penah getirmiş müslüman kaçkınların bir bölümü Gencede kalırken, bir bölümü dü Bakıya gelerek, Bakı şehir idaresine başvurup, yardım istemişlerdir. Ancak, Bakı Şehir Valisi Biç, onlara verdiği cevapda, isteklerini Şehir Dumasına bildireceğini, şimdilik hiçbir yardım yapılmayacağını söylemiştir.³⁴ Bu durum, “İkdam” yazarlarından Hacı İbrahim Kasımov tarafından şiddetle eleştirilerek, Biçin Müslüman firarilere verdiği cevabın kendilerini derinden yaraladığı ve yasa boğduğu belirtildikten sonra, şöylece sitemde bulunulmuştur. Bu sırada bazı Azerbaycan aydınlarının girişimi ile şehir idaresinden izin alınarak, Türkiye sınırlarından kaçıp gelen kaçkına milliyetlerine bakılmaksızın yardım etmek meselesinin görüşülmesi için, 21 Aralık 1914 te, Duma salonunda bir toplantı yapılması kararlaştırılmış ve herkes bu toplantıya davet edilmiştir. 21 Aralıkta bu toplantıdan arzu edilen neticeler elde edilememiştir.

Azerbaycana gelen Müslüman kaçkınların sayısı gittikçe artmakta ve bu durum önemli bir mesele halini almaktaydı. Artık Azerbaycan kamuoyu bunların durumuyla daha yakından ilgilenmeye başlarken, Azerbaycan kamuoyu bunların durumuyla daha yakından ilgilenmeye başlarken, Azerbaycan Türk gazeteleri de halkı yardıma çağırıyordu. “İkbal” gazetesinde Mehmet Emin Resulzade yazdığı bir makalede, Azerbaycan halkının çok yardımsever bir halk olduğunu, yardıma muhtaç herkese şimdiye kadar elinden gelen her türlü yardımı yapmaktan kaçınmadığını, muhtac insanlara yardım etmenin zaten bir vatandaşlık görevi olduğunu ifade ettikten sonra, Müslüman kaçkına yardım etmenin vatandaşlık görevi olmasının yanısıra, ırkdaşlık ve dindaşlık vazifesi olduğunu da vurgulamıştır.³⁵

Mehmet Emin Resulzade, bu makalesinde, Müslümanların yaşadıkları felaketler üzerine de durarak, Bakı Müslüman Cemiyeti-i Hayriyesinin Müslüman kaçkına yardım yapmak için bir şube oluşturmasını ve diğer cemiyet ve komitelerin de ona yardımcı olmasının gerektiğini belirterek, şöyle demektedir: “... Elbette evvelce mezkur Müslüman muhacirlerin mevcudu ve haralarda olduğu ve ne gibi yerlerden kaçtıkları hakkında kafi malumat yığıp, tahkikat icra eylemek ve hemen lazım gelen ianelerin toplantıda mahaline sarfolunmasına bakmaktır. İhtiyaç gündün güne artıyor. Muaveneti bir an olsun geciktirmeye gelmez. Bu hususta kimse Müslümanları ayrılık, seçkilikle de itham edemez. Müslümanlar sair vatandaşlarıyla beraber, uhdelerine düşün vatan vazifesini zerre kadar ihmal etmediler ve etmeyeceklerdir. Erbab-i vukuf bilir ki, her milletin zavallısına, ancak o millettten olanlar niceki lazımdır. Yakınlaşıp hakiki ve manevi muaveneti icra edebilirler. Bu cerh olunmaz bir hakikattir. Bu hususta iki rey olabilmeyiz.”³⁶

³² Azerbaycan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Yeni Tarih Arşivi, F. 498, Op. 1, D.98, L.52.

³³ Betül Aslan, *age.*, s. 73-74.

³⁴ “İkdam” Gazetesi, 25 Aralık 1914, № 6.

³⁵ Betül Aslan, *age.*, s. 80.

³⁶ “İkbal” Gazetesi, 22 Aralık 1914, № 820.

Tiflis, Gence ve Bakı gibi şehirlere gelen Müslüman kaçkınların sayısı artmaya başlayınca, Anadolu'da Müslüman-Türk halkın yaşadığı felaketin boyutu da yavaş-yavaş ortaya çıktı. 1915 yılın Ocak ayından itibaren, hemen hergün Azerbaycan Türk gazeteleri Kars, Ardahan, Batum vs. yerlerdeki Müslümanların başına gelen felaketleri halka bildirmeye ve onları kardeşlerine yardım etmek için davete başladılar. Anadolu'daki Müslüman-Türk ahalinin yaşadıkları felaketleri, Azerbaycan kamuoyuna duyuranların başında gazeteçi Ömer Faik Nemanzade geliyordu. O, "İkbal" gazetesinde yazdığı "Tecili Yardım Lazım" adlı makalesinde, sınır boylarındaki müslümanların karşı karşıya kaldıkları felaketlerden bahsederek, yüzbinlerce Müslümanın evsiz, barksız kaldıklarını, kadın ve çocukların aç ve hasta olduklarını, eğer onlara acil yardım yapılmaz ise, hepsinin ölmeye mahkum olduğunu, Ardahan Müslümanlarının yürüyerek, yüksek karlı dağları geçmeye çalıştıklarını ve bir çoğunun karlı yollardan açlık ve soğuktan hayatlarını kayb ettiklerini belirttikten sonra şöyle demektedir: "Ümid edirik, Bakı Cemiyet-i Hayriyesi, Bakı erbab-i hamiyeti felaketin büyüklüğünü, vaktin darlığını kömeğin aceleliğini nazara alıp, iane yığmak zahmetini tezlikle alır. Biz iane yığmakla meşğul olanda, iane komisiyası üzvleri de telesik felaket yerlerine o dötr okruğa (Kars, Ardahan, Kağızman, Oltu) gidip, bedbahtlığın yürek parçalayan haletini öz gözleri ile görüb bildirirler."³⁷

Hüseyn Baykara "Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi" eserinde yazır ki, Ahmet Cevat, "Ne Gördümse" adlı şiirinde, kardeş halkın böyle bedbaht bir gününde Karsta karşılaştığı yürek parçalayıcı manzarayı şu şekilde dile getirmişti:

"Armağanım yaslı nağme
Bir kuş oldum, çıktım yola
Gittim, gördüm dost ilinde
Ne bir ses var, ne bir layle"³⁸

Azerbaycan Türk gazetelerinde çıkan haberler, Azerbaycan Türkleri arasında büyük bir heyecan meydana getirmişti. Gazeteler halka yardımlarda bulunmaları için çağrılarda bulunuyor, Kars, Ardahan vs. bölgelerden Azerbaycana gelmiş ve durumları çok kötü olan Müslüman kaçkına yardım edilmesi isteniyordu. "İkdam" gazetesinde, 23 Ocak 1915 tarihinden itibaren "Kars felaketzedelerine muavinet ediniz" başlığı altında, Kars ve etrafındaki Müslümanların katledildikleri birçoklarının vatanlarını terketmek zorunda kaldıkları belirtilerek, bunlar için yardım yapılması isteniyor ve yardım yapan şahıslara ait isimlerin yer aldığı listeler yayınlanmaya başlanıyordu.³⁹

Felaket haberleri sade Azerbaycan Türklerinde büyük hecan yaradırken, Azerbaycanlı zengin, aydın ve idarelerde yer alanların, ilk başlarda sessiz kaldıkları ve yardım için harekete geçemedikleri anlaşılmaktadır. Hacı İbrahim Kasımof, "İkdam"da yazdığı "KömeK lazım" başlıklı makalesinde bunlara seslenerek, Ermenilerin kendi kaçkınları için yaptıkları fedakarlıklarını örnek göstererek şöyle diyordu: "Efendiler! Bir Ermeni komşumuza bakıp onlardan ibret alın. Bir Ermenilerin öz firarileri için ettikleri canfeşanlığı, ettikleri fedakarlıkları seyredin, sonra özünüzdeki sehlenkarlıklara bakıp bir hacalet çekiniz. Muhterem Efendiler! Yalnız bu firariler deyil, onlar bir niçe ailedir, dolanır. Yalnız bunu biliniz ki, sizleri millet intihab edip, milletin karşısında sizler mesulsunuz. İhtiyacımızı ref etmek sizin vazifenizdir. İşte millet bugün öz efradının küçelerde ayak yalın, baş açık dilenmesini istemiyor. Her gah millet kayğikeşi iseniz, özünüzde olan hiss-i milliyeyi gösterip, Müslüman muhacirlerin, Müslüman firarilerin refah halı için bir iş görünüz."⁴⁰ O, "Basiret" gazetesinde yazdığı "Kars Felaketzedeganı ve Bakı Müslümanları" adlı makalesinde de, Kars ve etrafındaki Müslümanların katledilmesinden, onların acınacak durumlarından bahs etmiş, bu günlerin Azerbaycan halkı için bir imtihan günü olduğunu belirtmişti.⁴¹

Azerbaycan Türklerinin Kafkaz Cebhesi savaşlarında zarar gören Müslüman-Türlere kardeşlik yardımlarında Bakı Müslüman Cemiyet-i Hayriyesinin kayretleri çok büyükdür. Rus hükümetinden yardım için izin alınması ve ilk yardım çalışmaları döneminde bu sahede fealiyetler genişlendirilmiştir. 26

³⁷ Betül Aslan, *age.*, s. 81-82.

³⁸ Hüseyn Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mübarizesi Tarihi*, s. 193-194.

³⁹ "İkdam" Gazetesi, 23 Ocak 1915, № 27

⁴⁰ Hacı İbrahim Kasımof, "KömeK Lazım", *İkdam*, 29 Aralık 1914, № 7.

⁴¹ Hacı İbrahim Kasımof, "Kars Felaketzedeganı ve Bakı Müslümanları", *Basiret*, 17 Aralık 1915, № 36.

ocak 1915 senesinde Bakı Müslüman Cemiyet-i Hayriyesinin tertib ettiği bir toplantıda cemiyetin başkanı Mirza Esadullayev, durumu bildirerek, yardım toplanması için izin alındığını anlattı ve bu hususta tekliflerini verdi. Bu faaliyetlerin çok büyük neticeleri oldu, semiyet tarafından oluşturulan “Harbzede müslümanlara Muavenet Komitesi” ilk toplantısında, ilk yardımları felaket bölgelerindeki müslümanlara ulaştırmak üzere bir heyet oluşturdu. 1 Şubat 1915 yılda “İkdam” gazetesinin 34-cü sayısında yazılırdı ki, iki vagon çay, un ve geyim eşyalarından oluşan bu yardımı götürecektir heyetin başkanlığına Ağabala Kuliyev getirilmişti. Heyet içerisinde Mirza Yusuf Hanov, Mehmet Hasan Hasanov, Doktor Vekilov ve Genceden Safikurdski bulunmakta idi. Heyet Kars, Sarıkamış, Horasan ve çevre yerleri gezerek, getirdikleri yardımları halka dağıttıktan sonra, Bakıya dönerek cemiyete bir rapor takdim etmiş, bu bölge müslümanlarının ağır durumunu bir daha beyan etmiştir. Yine Mirza Esadullayevin başkanlığında bir komite kurulması kararlaştırıldı ve bu komiteye bir kısım aydınlar dahil edildiler. Bu tedbirlerin neticesinde görülen çalışmalardan biri de “Kardaş Kömeği” gazetesinin ortaya çıkışı oldu.

Azerbaycan türk kezet sahibleri ve yazarları tarafından yaklaşan Nevruz bayramı münasibetile, bayramın ikinci günü “Kardaş kömeyi” adı ile bir gazete çıkarılması kararlaştırılmış ve çalışmalara başlanılmıştı. Bu heyete “İkbal” gazetesinden M.E.Resulzade, “Seda” gazetesinden H.B.Vezirov ve “İkdam” kezetinden Mahmud Nedim Karagözov seçilmişdiler. Bununla bağlı toplantıda kabul edilen kerara göre, “Kardaş kömeyi” kezeti Nevruz bayramının ikinci günü çıkarılacak ve o gün Bakıda heç bir müslüman kezeti çıkarılmayıb, bu kezetden elde edilen gelirin hamısı müslüman herbzadeler yararına kullanılacaktı – istifade edilecekti.⁴²

Bu kararlar doğrultusunda yapılan çalışmalar semeresini vermiş ve “Kardaş kömeyi” kezeti bir günlük gecikme ile Novruz bayramının üçüncü günü yalnız bir sayı çıkarılmıştı.⁴³ Gazetenin imtiyaz sahipliğini ve sorumlu müdirliğini Bakı Müslüman Heyriyye Cemiyetinin başkanı Mirze Esadullayev üzerine alırken,⁴⁴ gazetenin çıkarılması için lazım olan kağızı da Haşım bey Vezirov, Orucov kardaşları ve “İkdam” kezetinin sahibi Eli Muhtar Eli Ekberov karşılamışlar.⁴⁵ Bundan başka, “Kardaş kömeyi” kezetinin çıkarılması işinde emeyi keçen yazar ve işçiler de dahil, heç kimse hakk almamış, hamı köüllü olarak pulsuz çalışmışdır.⁴⁶

“Kardaş kömeyi” kezetinin baş kısmında “Milli felaket karşısında, milli metbuatımızın ittihadını gösterir bu kezete hasılatı herbzede müslümanlar nefine olmak üzere bir günlük neşrolunur” yazısı bulunmakta olup, gazete de Kafkas Cephesi savaşlarında Kars ve çevresinde yaşayan müslümanların maruz kaldığı felaketlerden bahsedilerek, bunlar için Azerbaycan halkı kardeş yardımına davet edilmiştir.⁴⁷ Ayrıca, Azerbaycan Türk kadınlarının “Kardaş Kömeği konusunda duydukları hassasiyet ve yaptıkları yardım çalışmaları gazetenin sütünları arasında yer almıştı.”⁴⁸

“Kardaş Kömeği” gazetesi 10 kapık fiyatla sunulmuş⁴⁹ ve gazetenin satışından 1300 manat gelir elde edilerek, bu paranın hepsi Kars, Ardahan vs. yerlerde felakete uğramış harpzede müslümanlar için kullanılmıştır.⁵⁰ “Kardaş Kömeği” gazetesinin çıkarılmasından bir müddet sonra, bunu örnek alan Bakıdaki Azerbaycan Türk şairleri de bir araya gelerek, müslüman harpzadeler yararına “Kardaş Kömeği” adıyla bir dergi çıkarmağı kararlaştırmışlardır. Bu amaçla Azerbaycandaki bütün Türk şairleri çağrıda bulunarak, bu dergide yayımlanmak üzere şiirlerini “Dirilik” ve ya “Babayı Emir” dergilerinin idarelerine göndermeleri istenmiştir. Ancak, Azerbaycanlı şairlerin bu iyi niyetli çalışmalarının sonuç vermediyi ve 1915-ci ili içerisinde bu dergini çıkaramadıkları anlaşılmaktadır.

⁴² “İkdam” Gazetesi, 9 Mart 1915, № 65

⁴³ “Kardaş Kömeği” Gazetesi, 11 Mart 1915.

⁴⁴ “Taze Haber” Gazetesi, 7 Mart 1915, № 14; 9 Mayıs 1915, № 23.

⁴⁵ “İkdam” Gazetesi, 9 Mart 1915, № 65

⁴⁶ “İkdam” Gazetesi, 9 Mart 1915, № 65

⁴⁷ “Kardaş Kömeği” Gazetesi, 11 Mart 1915.

⁴⁸ Yusuf Ali, “Felaket Karşısında Kadınlarımız”, Kardaş Kömeği, 11 Mart 1915.

⁴⁹ “İkdam” Gazetesi, 23 Ocak 1915, № 27; 1 Şubat 1915, № 34; 6 Mart 1915, № 63; 9 Mart 1915, № 65; 25 Aralık 1914, № 6;

“Kardaş Kömeği” Gazetesi, 11 Mart 1915.

⁵⁰ “Taze Haber” Gazetesi, 9 Mayıs 1915, № 23; “Doğru Söz” Gazetesi, 7 Mayıs 1916, № 10.

Kafkaz Cephesi savaşlarında Anadolu'da Rus işgaline uğrayan bölgelerde, felakete düşen kardeşlerine Azerbaycan Türklerinin başlattıkları yardım toplama çalışmaları, Mart 1915 den itibaren daha düzenli bir hal almıştır. Nevruz Bayramı dolayısıyla Azerbaycan Türkleri yardım toplama çalışmalarını hızlandırmışlar ve Azerbaycan Türk basını da bir günlük "Kardeş Kömeği" gazetesi çıkarmış ve bu gazetenin satışından 1300 Manat elde edilmişti. Bu çalışmalar, Azerbaycan halkının kardeşlerine yardım etmek için her türlü fedakarlığı yapmaktan çekinmediklerini açıkça göstermişti. Bunu üzerine Bakı Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, Bakı şehir idaresine meracaat ederek, Kars, Ardahan vs. yerlerde felakete uğramış Müslümanlara Bakıda bir günlük yardım toplamak için izin aldı.⁵¹ Bu izinden sonra 7 Mayıs "Kardeş Kömeği Günü" ilan ederek, Bakı halkını yardıma davet etti ve hazırlıklara hemen başlandı. Yüzlerce Azerbaycanlı kadın ve genç Cemiyet-i Hayriyenin binasına gelerek, bu hazırlık çalışmalarına katıldılar.⁵²

Azerbaycan Türkleri Kafkaz Cephesi savaşlarında felakete uğrayarak, mağdur duruma düşmüş kardeşlerine yardımcı olabilmek için çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardı. "Kardeş Kömeği" genleri tertip edilmiş, tiyatro, opera gibi gösteriler düzenlenerek, bunlardan elde edilen gelirler, Anadolu'da zor duruma düşmüş kardeşleri için kullanılmak üzere Bakı Müslüman Cemiyet-i Hayriyesine teslim edilmişti. Yine 1915 yılı Mart ayında bir sayılı "Kardeş Kömeği" adıyla bir gazete yayımlanmış, gazetenin geliri "harpzedeler" yararına kullanılırken, Azerbaycan halkı da yardıma davet edilmişti. Savaş boyunca Azerbaycan Türkleri Anadolu'daki kardeşlerine yardım edebilmek için her fırsattan istifade etmişlerdi. Her kesimden insanların katıldığı yardım faaliyetlerine, Azerbaycanda bulunan yazar şairler de özel bir dergi çıkararak iştirak etmek istiyorlardı. Aslında ilk günlerden itibaren Azerbaycanda çıkan gazetelerde, Anadolu felaketzedelerine yardım yapılması için yüzlerce makaleler yazarak, Azerbaycan halkını bu konuda bilgi ve bilinçlendiren onlar olmuştu.

Ocak 1917 yılında Bakıda bir toplantı düzenleyen Azerbaycanlı Türk yazarlar, geliri "harpzedelere" harcanmak üzere "Kardeş Kömeği" adıyla bir dergi çıkarmayı kararlaştırdılar. Azerbaycanlı Müslüman yazarlar tarafından bir sayı olarak çıkarılacak bu dergi için, Bakı Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi gerekli olan izni alacak ve Cemiyetin başkanı Mirza Esadullayev de derginin sorumlu müdürü olacaktır.⁵³

1917 Şubat ayında çıkarılması kararlaştırılan "Kardeş Kömeği" dergisi bazı sebeplerden dolayı gecikerek ancak Mayıs 1917 de çıkarılabildiği. Mehmet Emin Resulzadenin sahibi olduğu "Açık Söz" gazetesinin "Elektrik Matbaası"nda basılan dergi, 80 sayfadan ibaret olup, 1 manattan satışa sunulmuştur. Arap harifleriyle, Türkçe olarak çıkarılan "Kardeş Kömeği" dergisinin başında, "Hasılatı harbzedeler faidesine gitmek için muharrirler tarafından neşrolunmuş siyasi, edebi, içtimai bir mecmuadır" şeklinde yazılarak çıkarılış amacı belirtilmiştir. "Kardeş Kömeği" dergisinin Şubat değil de, Mayıs ayında çıkması daha iyi olmuştur. Çünkü Rusyada meydana gelen 1917 Şubat İhtilalinin tesiriyle Azerbaycanda Rus sansür ve kontrolü azalarak, serbest bir ortam oluşmuştur. Bu sebeple, daha önce yazıldığında sansüre uğrayabilecek pek çok yazı sansür ve denetimden kurtulmuş, Azerbaycan Türk yazarları düşüncelerini, daha hür ve sansür endişesi olmadan kaleme alabilmişlerdir.⁵⁴

Bakı Müslüman Cemiyeti hayriyesinin Kafkaz Cephesinde Savaştan zarar gören müslümanlara yardım etmek üzere görevlendirdiği baş temsilçi Dr.Hüsrev Paşa bey Sultanovun bu sahada fedakarlıkları barede de o dönemin gazeteleri yazmaktadır. Çalışmaların bele bir vüset alması sonraki yıllarda da öz behresini vermiş, bu kardeşlik kömeği iyirminci yılların evvelerine kadar devam etmiştir. İster muhtelif hayriye cemiyetleri, ister teşkilat ve müessie olsun, isterse de şahslar tarafından bu yardımlar devam ettirilmiştir.

Azerbaycan aydınları bu zavallı kaçkınlara, yetim çocuklara, esirlere yardım için hiç bir fedakarlıktan çekinmemişlerdir. XX esrin ilk illerinden başlatılan, Balkan savaşı döneminde güçlendirilen, bu karşılıklı kardeşlik yardımlaşmaları sovet döneminin ilk illerine kadar devam etmiş,

⁵¹ "Taze Haber" Gazetesi, 9 Mayıs 1915, № 23.

⁵² "Basiret" Gazetesi, 9 Mayıs 1915, № 44.

⁵³ "Doğru Söz" Gazetesi, 14 Ocak 1917, № 39.

⁵⁴ Betül Aslan, age., s. 109-110.

Atatürk ve Neriman Nerimnovun kayretleri ile daha büyük boyutlar kazanmıştır.⁵⁵ Biz bu yazımızda yalnız bir kısım tarihi faktlara tokuna bildik ve bu hakda bir sıra deyerli tetkikatların olmasına rağmen, konu ile ilgili bundan sonra da daha mükemmel araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Edebiyat

- 📖 **Azerbaycan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Yeni Tarih Arşivi**, F. 498, Op. 1,D.98, L.52.
- 📖 BAYAT A. H., **Huseynzade Ali Bey (Prof. Dr. Hüseyinzade Ali Turan) ve Türkiyede yayınladığı eserleri**, Türk Dünyası Araştırma Vakfı, İstanbul (1992).
- 📖 BAYKARA Hüseyin, “Türk Ordusunda Azerbaycan Esgeri Hisseleri”, **Türk Kültürü** (1964), S. 22.
- 📖 _____, **Azerbaycan İstiklal Mübarizesi Tarihi**, Azernesr, Bakı 1992.
- 📖 “**Basiret**” **Gazetesi**, 9 Mayıs 1915, № 44.
- 📖 ASLAN Betül, **I. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türkleri'nin Anadolu Türkleri'ne Kardeş Kömeği (Yardımları) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara (2000).
- 📖 “**Doğru Söz**” **Gazetesi**, 14 Ocak 1917, № 39; 7 Mayıs 1916, № 10.
- 📖 ESEDLİ Minahanım, **Yusif Ziya Talıpzadenin Heyatı ve Mühiti (1873 - 1923)**, Nurlan, Bakı (2005).
- 📖 “**Fuyuzat**” **Dergisi**, 13 Dekabr 1906-ci il, № 2.
- 📖 HUSEYİNZADE E., **Kırmızı karanlıklar içinde yaşıl ışıklar** (Tertib Edeni: Ofelya Bayramlı), Azernesr, Bakı (1996).
- 📖 _____, **Türkler Kimdir ve Kimlerden İbaretdir**, (Tertib Edeni: Ofelya Bayramlı), Mütercim, Bakı (1997).
- 📖 “**İkbal**” **Gazetesi**, 22 Aralık 1914, № 820.
- 📖 “**İkdam**” **Gazetesi**, 23 Ocak 1915, № 27; 1 Şubat 1915, № 34; 6 Mart 1915, № 63; 9 Mart 1915, № 65; 25 Aralık 1914, № 6.
- 📖 “**Kardeş Kömeği**” **Gazetesi**, 11 Mart 1915.
- 📖 KASIMOV Hacı İbrahim, “Kömek Lazım”, **İkdam**, 29 Aralık 1914, № 7.
- 📖 _____, “Kars Felaketzedeğanı ve Bakı Müslümanları”, **Basiret**, 17 Aralık 1915, № 36.
- 📖 KEYKURUN Naki, “Böyük Bir Hayırsever Hacı Zeynalabidin Takızade”, **Azerbaycan**, S. 14(62), Ankara (Mayıs 1957), s. 16-19.
- 📖 KURBANOV, Şamil, **Neriman Nerimanov (Ömrünün Son İlleri)**, Azerbaycan Neşriyyatı, Bakı (2003), s. 142-160.
- 📖 MEMMEDZADE M. B., **Milli Azerbaycan Harekatı**, Nicat, Bakı (1992).
- 📖 MUSTAFAYEV K., **XX. Esrin Evvelerinde Azerbaycanda İslam İdeologiyası ve Onun Tenkidi**, Maarif, Bakı (1973).
- 📖 **Ot Kökü Üste Biter: Akademik Kamal Talıbzade İle Müsahibe**, “Halk” kez., Bakı, 5 iyun 1999.
- 📖 RESULZADE M. A., “Müsavat” Partisinin Kuruluşu”, **Azerbaycan**, Azerbaycan Kültür Derneği Aylık Yayın Orkanı, S. 167 (2), Ankara (Şubat 1966), s. 12-18.
- 📖 _____, **Azerbaycan Cümhurmyeti**, Elm, Bakı (1990).
- 📖 SARVAN M., **Borçalı Alimleri**, Azerbaycan Milli Ensiklopediyası, Bakı (2001).
- 📖 SULEYMANLI M. A., **M. E. Resulzade ve Azerbaycan Medeniyeti**: Senetş. nam... dis, ADMİU'nun Kitabhanası, Bakı (2000).
- 📖 SVIETOCHOVSKI Todeusz, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimlige Rus Azerbaycanı 1905-1920**, (Türkcesi: Nuray Mert), Ankara Bağlam Yayınları, (1988).
- 📖 “Talıbzade Kamal Tekdimatında Abdulla Şaikin “Sultana Kuran Aparılması” Mekalesi”, **“Elm” Kez.**, Mart 1992, № 6 (403).
- 📖 Talıbzade K.A., “Ahund Yusif Talıbzade”, **“Odlar Yurdu” Kez.**, 10-17 Sentyabr 1992, № 26; 24-30 Sentyabr, 1992, № 27.
- 📖 _____, “Azerbaycanlı Panisamist Ahund Yusif”, **“Odlar Yurdu” Kez.**, 24-30 Sentyabr 1992, № 27.
- 📖 “**Taze Haber**” **Gazetesi**, 7 Mart 1915, № 14; 9 Mayıs 1915, № 23.
- 📖 “**Türk Yurdu**” **Jurnalı**, Hicri 1327, № 3, 5, 7, ve 1328-ci il, № 10.
- 📖 YUSUF ALI, “Felaket Karşısında Kadınlarımız”, **Kardeş Kömeği**, 11 Mart 1915.

⁵⁵ Şamil Kurbanov, **Neriman Nerimanov (Ömrünün Son İlleri)**, Azerbaycan Neşriyyatı, Bakı (2003), s. 142-160.

TÜRK DİLİNDE EDİLGEN ÇATI EKİ -I-'NİN TARİHİ TÜRK LEHÇELERİNDE KİMİ FİİL KÖK VE GÖVDELERİNE GELİŞİ VE BUNUN KAZAK, KIRGIZ TÜRKÇELERİNDEKİ DURUMU ÜZERİNE

Coming on Some Verbal Root and Stems in the Historical Turkish Dialects of Passive Voice Suffix -I- In Turkish Language and Statement on Situation of This in Kazakh, Kirgiz Turkish

Mustafa TANÇ*

Özet

-I- edilgenlik eki, Türk dilinde Eski Türkçe döneminden beri fiilden fiil türeten bir ek olarak karşımıza çıkmaktadır. Bugün Türkiye Türkçesinde sonu ünlü ve /I/ ünsüzü ile biten fiillere getirilmez. Ancak bu tarihi Türk lehçelerinde Türkiye Türkçesinden farklıdır. Bu lehçelerde ek, hem ünlü ile biten fiillere getirilmiş hem de /I/ ünsüzü ile biten fiillere getirilmiştir. Kazak ve Kırgız lehçelerinde ise ek, yalnızca ünlü ile biten fiillere getirilmekte; /I/ ünsüzü ile biten fiillere ise, tıpkı Türkiye Türkçesindeki gibi asla getirilmemektedir.

Anahtar Sözcükler: -I- Edilgenlik Eki, Sonu Ünlü ve /I/ Ünsüzü İle Biten Fiiller, Tarihi Türk Lehçeleri, Kazak Ve Kırgız Türkçesi

Abstract

Passive affix -I- crosses each other as an affix that produces verb to verb since Old Turkish period in Turkish Language. Nowadays, affix -I- could not bring to the verbs that finish vocal/consonant /I/ end of in Turkey Turkish. However, this situation is different in Historical Turkish Dialects from Turkey Turkish. In these dialects, affix is been bring to both vocal and consonant /I/ end of verbs. In Kazak and Kirgiz dialects, affix is bring to vocal end of verbs, but, it is not bring to consonant /I/ end of verbs as in Turkey Turkish.

Key Words: Passive Affix -I-, Verbs That Finish Vocal and Consonant /I/ End of, Historical Turkish Dialect, Kazak And Kirgiz Turkish.

Bu yazıda, Türk dilindeki edilgen çatı eki -I-'nin dildeki işlevlerinden ziyade, Türkiye Türkçesinden farklı olarak tarihi Türk lehçelerinde kimi fiil kök ya da gövdelerine gelişi ve bunun günümüz Kazak ve Kırgız Türkçelerindeki durumu üzerinde durulacaktır. Konuya geçmeden önce, ekin işlevlerine dair kısa bilgi vermek yararlı olacaktır.

Bu ek, ilk yazılı metinlerinden başlayarak Türk dilinin kullanım alanı en geniş fiilden fiil türetme eklerinden biri olmuştur. Ek, hem çatı eki olma özelliğine hem de özel anlamda yeni fiil gövdeleri türetme özelliğine sahiptir. Geçişli fiil kök ve gövdelerinden “olma” ya da “yapılma” bildiren edilgen fiiller türetir. Tüm diğer fiilden fiil türetme eklerinde olduğu gibi fiilden olumsuz fiil gövdeleri türeten -**mA-** ekinden sonra getirilmez. Genişletilmiş fiil gövdelerinde daha ziyade -**DIR-/-DUR-**, -**r-** ve -**t-** ettirgenlik şekillerinden sonra getirilen bu ek, geçişli, bir diğer deyişle ettirgen fiil kök ya da gövdelerini edilgen şekle dönüştürür. Bu durumda fiil, etken yapıdaki özne ve nesneyi almaz. Fiilin gösterdiği işin kimin tarafından yapıldığı bilinmez. Ek, Türkiye Türkçesinde sonu ünlü ve /I/ ünsüzü ile biten fiillere getirilmez. Böyle durumlarda, doğacak ses uyumsuzluğunu da önlemek üzere *ye-n-*, *de-n-*, *söyle-n-*, *bil-i-n-*, *al-i-n-*, *kıl-i-n-*, *sal-i-n-* örneklerinde görüldüğü gibi edilgenlik eki olarak -**n-** getirilir.¹

* Doç. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi.

¹ Oya Adalı, **Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler**, TDK Yay., Ankara (1978), s. 53; Tahsin Banguoğlu, **Türkçenin Grameri**, TDK Yay. Ankara (1986), 281-413-414; Fuat Bozkurt, **Türkiye Türkçesi**, Cem Yayınevi, İstanbul (1995), s. 74; Haydar Ediskun, **Türk Dilbilgisi**, Remzi Kitabevi, İstanbul (1996), s. 222; Muharrem Ergin, **Türk Dil Bilgisi**, 15. Baskı-, Boğaziçi

Ekin, Türkiye Türkçesinde bir kısım türetmelerde edilgenlik işlevini yitirerek, eklendiği fiil kök ya da gövdesiyle kaynaşmak suretiyle, yeni anlamda geçişsiz fiiller türettiğine de tanık oluyoruz. Ekin bu türden meydana getirdiği türetmelerde daha ziyade kendi kendine oluş ve dönüşlülük işlevleri ağır basmış olmalıdır.² *aç-ı-l-* “kendine gel-“, *at-ı-l-* “saldır-, hücum et-, bir işe giriş-“, *tak-ı-l-* “şaka yap-“, *yan-ı-l-* “hata yap-“ vb.

Türkiye Türkçesi üzerine yazılmış dil bilgisi kitaplarından bazıları ekin yalnızca edilgenlik işlevini ele alıp bu yönü üzerinde durmazken;³ büyük bir çoğunluğu ise, ekin edilgenlik işlevinden söz ettikten sonra, onun, sonu ünlü ve /l/ ile biten fiillere getirilmediğini kısaca belirtmekle yetinirler.⁴

Yukarıda da belirttiğimiz gibi ek, gerçekten *koca-l-*, *ufa-l-*, *alça-l-*, *kapa-l-* (kapa-l-ı) örneklerindeki istisna kullanımlar bir kenara bırakılacak olursa, bugün Türkiye Türkçesinde sonu ünlü ve /l/ ile biten sözcüklere asla getirilmemekte; bu tür fiillerin edilgen şekilleri *-n-* ile yapılmaktadır. Bu durum, bugün Türkiye Türkçesinde kesin bir kurala bağlanmış bulunmaktadır. Pekiyi Türkiye Türkçesinde bugün sonu ünlü ve /l/ ile biten fiillere getirilmeyen bu edilgenlik eki, tarihi Türk lehçelerinde bu anlamda nasıl bir görünüm ortaya koymaktaydı. Şimdi, bu konuyu, Türk dilinin tarihi gelişimi içerisinde teker teker devirlere ve dönemlere göre ele alıp inceleyelim:

Türk dilinin ilk yazılı metinlerini içeren Eski Türkçe döneminde ek, genel edilgenlik eki olarak karşımıza çıkar. Zaman zaman *-n-* dönüşlülük eki de bu işlevde kullanılsa da, asıl ek *-l-*’dir. Edilgenlik ifadesi yanında dönüşlülük ve meçhullük de bildirmektedir. Eski Türkçe döneminde ünlü ile biten fiillere doğrudan doğruya eklenirken, ünsüzle biten fiillere ise, **ı, i, u, ü** bağlayıcı ünlüleri aracılığı ile getirilir. *-l-* edilgenlik eki, Eski Türkçe döneminde günümüz Türkiye Türkçesinden farklı olarak hem ünlü ile biten fiillere getirilmekte; hem de /l/ ile biten fiil köklerine getirilmektedir. Bu açıdan, Eski Türkçe ile Türkiye Türkçesi arasında önemli bir fark vardır.⁵ Eski Türkçe döneminde edilgenlik eki *-l-*’nin sonu ünlü ve /l/ ile biten fiillere getirilmesi konusu, Köktürk metinleri için söz konusu değildir. Köktürk Yazıtları’nda ekin bu tür kullanımları yoktur.⁶ Bu kullanımlar ilgi çekici bir biçimde özellikle Uygur Türkçesi metinleri için geçerlidir. Bu yöndeki kullanımları ile *-l-* edilgenlik ekinin Köktürk metinlerinden ayrıldığını görüyoruz:

Eski Türkçede sonu /l/ ile biten ve üzerine edilgenlik eki olarak *-l-*’yi alan fiillerden ilki **al-**’tır. Bu fiil, yaptığımız taramalarda, Caferoğlu’nun *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü* adlı eserinde geçmektedir. Caferoğlu, bu sözcüğü, bu şekliyle Türkische Turfan-Texte VIII’den aldığını belirtmekte ve **al-ı-l-** için “*kendisi için al-*“ anlamını vermektedir.⁷ **al-** fiilinin bu dönem eserlerinde edilgenlik eki *-l-* ile burada olduğu gibi tek bir örneğine rastlamaktayız. Bu dönem eserlerinden Maytrisimit,⁸ Uygurca Altun Yaruk,⁹ Üç İtigsizler¹⁰ gibi eserlerde başka örnekleri karşımıza çıkmamaktadır. Caferoğlu’nun burada **al-ı-l-** sözcüğünde verdiği örneğe bakacak olursak, ekin burada edilgenlik işlevinden ziyade dönüşlülük ifadesi taşıdığı görülmektedir.

Yay., İstanbul (1985), s. 204-205-206; Necmettin Hacıeminoğlu, **Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara (1991), s. 34; Zeynep Korkmaz, **Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)**, TDK Yay., Ankara (2003), s. 127-128-546-547-548.

² Tahsin Banguoğlu, **age.**, s. 281; Zeynep Korkmaz, **age.**, s. 128.

³ Tahir Nejat Gencan, **Dilbilgisi**, Ayraç Yayınevi, Ankara (2001), s. 367-368; Nurettin Koç, **Yeni Dilbilgisi**, İnkılap Kitabevi, İstanbul (1990), s. 266-267.

⁴ Oya Adalı, **age.**, s. 53; Tahsin Banguoğlu, **age.**, 281; Fuat Bozkurt, **age.**, s. 244-245; Haydar Ediskun, **age.**, s. 222-223; Muharrem Ergin, **age.**, s. 204-205-206; Mehmet Hengirmen, **Türkçe Dilbilgisi**, Engin Yayınevi, Ankara (1995), s. 206-207; Zeynep Korkmaz, **age.**, s. 546.

⁵ Talat Tekin, **Orhon Türkçesi Grameri**, Sanat Kitabevi, Ankara (2000), s. 95; A. Von Gabain, **Eski Türkçenin Grameri**, (Çev. Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara (1988), s. 59; Necmettin Hacıeminoğlu, **age.**, s. 34.

⁶ Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**, Boğaziçi Yay., İstanbul (2004); H. Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, TDK Yay., Ankara (1987).

⁷ A. Caferoğlu, **age.** (1993) s. 7.

⁸ Şinasi Tekin, “Eski Türkçe”, **Türk Dünyası El Kitabı**, TKAE Yay., Ankara (1992)

⁹ Ceval Kaya, **Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin**, TDK Yay., Ankara (1994)

¹⁰ F. Sema Barutçu-Özönder, **Üç İtigsizler-Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks XXX. Levha-**, TDK Yay., Ankara (1998)

Sonu // ile biten ve üzerine edilgenlik eki **-I-**'yi alan fiillerden ikincisi ise, **bil-**'mektir. **bil-** fiili, Uygur Türkçesi metinlerinden Üç İtigsizler'de toplam yedi yerde üzerine edilgenlik eki **-I-**'yi alır.¹¹

Bekiz belgölüg **bil-i-l-ür** üçün otgurak akıgsız ertüki.

*Kesin olarak asravasız olduğu açık ve seçik olarak **bilinir** olduğu için ...*

İnçip **bil-i-l-ür** divadati ertüki tip ulatı

*Fakat onun devadatta olduğu **bilinir** vs.*

Adırmak üze neçe **bil-i-l-ser** yme yol kirtü tip anıñ akıgsız ertüki

*Ayırmak ile her ne kadar yol gerçeğinin asrava'sız olduğu **bilinse** de ...*

Anın bo iki bahşılarnıñ kayu sözlemiş abıpirayı üze adırtılg otgurak **bil-i-l-meti**.

*Bu yüzden bu iki hocanın söyledikleri abhipraya ile köğün köklü veya köksüz olma manası net ve kesin olarak **anlaşılmadı** / **bilinmedi**.*

Yine Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü* adlı eserinde, A. Von Gabain'in 1938 yılında Berlin'de yayınladığı *Briefe der Uigurischen Hüen-stang- Biographie* adlı çalışmasını kaynak göstererek **bil-** fiilinin **bil-i-l-** "*bilin-, tanın-*" biçiminde **-I-** edilgenlik eki ile kullanımlarına örnek verir.¹² **bil-** fiilinin Uygur Türkçesi metinlerinden Maytrisimit¹³ ve Uygurca Altun Yaruk'ta¹⁴ **-I-** edilgenlik eki ile kullanımlarına ise rastlanmaz.

Eski Türkçe döneminde, Burkcancı Uygurlara ait manzum metinlerde, yine **bil-** fiilinin **bil-i-l-** biçimindeki kullanımları dikkat çekmektedir.¹⁵

Köz başlap kaçığıların yığınıp közünmiş **bil-i-l-mişçe** orunlarta

Başta göz, duygulardan sıyrılıp görünmüş bilinmiş gibi yerlerde.

Eski Türkçe döneminde sonu // ile biten ve üzerine edilgenlik eki **-I-**'yi alan fiillerden bir diğeri ise, **böl-**'tir. **böl-** fiili, Uygur Türkçesi metinlerinden yalnızca Üç İtigsizler'de bir yerde **böl-ü-l-** "*bölün-*" biçiminde, üzerine **-I-** edilgenlik ekini almış olarak karşımıza çıkar.¹⁶

Andakı sav **böl-ü-l-üp** üç bolur

*Ondaki (:üç şartsız durumlardaki) husus **bölünüp** üç olur.*

Bu dönem eserlerinden Maytrisimit¹⁷, Uygurca Altun Yaruk¹⁸ gibi eserlerde ise böyle bir kullanımı görülmez.

Bu dönemde sonu // ile biten ve üzerine edilgenlik eki **-I-**'yi alan fiillerden bir diğeri **bul-**'tir. **bul-** fiili, yine Uygur Türkçesi metinlerinden Üç İtigsizler'de **bul-u-l-** "*bul-u-n-*" biçiminde toplam 79 yerde geçer. Bu anlamda, en sık kullanılan fiil **bul-** fiilidir.¹⁹

Neçe pirapti tıltagında **bul-u-l-sar** yime bilip öçmek.

*Bilip sönme her ne kadar prapti sebebiyle **bulunsa** da ...*

Katlı lokik yol üze tarkardukta nizvanılarıg yime ök **bul-u-l-ur** bilip öçmek

*Şöyle ki lokika yol ile klesaları uzaklaştırdığında da bilip sönme **bulunur**.*

Barça akıgsız bilge bilig tıltagında **bul-u-l-ur**.

*Hepsi asravasız idrak sebebiyle **bulunur**.*

Netegin munuñ tıltagında bolgay adın nomnuñ **bul-u-l-makı**.

*Neden bunun sebebinden başka dharma'nın **bulunması** olsun.*

¹¹ F. Sema Barutçu-Özönder, *age.*, s. 36-30-50-31.

¹² A. Caferoğlu, *age.* (1993) s. 28)

¹³ Şinasi Tekin, *age.*

¹⁴ Ceval Kaya, *age.*

¹⁵ Reşid Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, TTK Yay., Ankara (1991), s. 66; Ahmet B. Ercilasun, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yay., Ankara (2004), s. 245

¹⁶ F. Sema Barutçu-Özönder, *age.*, s. 64.

¹⁷ Şinasi Tekin, *age.*

¹⁸ Ceval Kaya, *age.*

¹⁹ F. Sema Barutçu-Özönder, *age.*, s. 44-45-59-79.

Barça **bul-u-l**-gu kergek bilmetin öçmek

*Bilmeden sönme hepsinde **bulunsa** gerek.*

Asılır tarkamış üçün aldın oruntaki nizvanıların **bul-u-l-ur**.

*Aşağı yerdeki klesaları uzaklaştırmış olduğu için bağdan uzaklaştırmak praptisi **bulunur**.*

Yine Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü* adlı eserinde, W Bang ve A. Von Gabain'in 1929, 1930, 1931 yıllarında Berlin'de seri halinde yayınladığı *Türkische Turfan-Texte* adlı çalışmasından alıntı yaparak, **bul-** fiilinin **bul-u-l-** "elde edil-, eriş-" biçiminde **-l-** edilgenlik eki ile kullanımlarına yer verir.²⁰

Bu dönemde, yine son sesi /l/ ile biten ve üzerine edilgenlik eki **-l-**'yi alan fiillerden bir diğeri de, **il-** "bağla-" fiilidir. Bu fiil, Uygur Türkçesi metinlerinden *Üç İtigsizler*'de **il-i-l-dür-** biçiminde karşımıza çıkar. Taradığımız metinlerde bu fiilin tıpkı **al-** fiilinde olduğu gibi **-l-** edilgenlik eki ile kullanılmış tek örneğine rastlanmıştır.²¹

Bo kök kalıknı basasında bar ulatı tigüçi ujik **il-i-l-dürmiş** tutulturmuş erür ...

Bu göğün arkasında bulunan o ulatı "ve" denen kelime iki türlü sönmeleri (göge) bağlamış tutturmuştur.

il- fiilinin **-l-** edilgenlik eki ile kullanılan şekillerine ise, Maytrisimit,²² Uygurca Altun Yaruk²³ ve Caferoğlu'nun *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü* adlı eserinde rastlanmaz.²⁴

Sonu /l/ ile biten ve üzerine edilgenlik eki **-l-**'yi alan fiillerden bir diğeri de **kıl-**'tır. **kıl-** fiili, Uygurca Altun Yaruk adlı eserde bir kez **kıl-i-l-** "kılın-" biçiminde geçer.²⁵

İr tonguz kün üze guuyıhuua vıharta ulug kuvrag birle pratiştapan **kıl-i-l-tı**.

Yine Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü* adlı eserinde F. W. Müller tarafından 1908 yılında yayınlanan *Uigurica II* adlı eseri kaynak göstermek suretiyle **kıl-** fiilinin iki yerde **-l-** edilgenlik eki ile kullanılmış **kıl-i-l-** "kılın-" biçimlerini örnek verir.²⁶

Ek, Eski Türkçe döneminde yalnızca sonu /l/ ile biten fiil köklerine getirilmez. Aynı zamanda sonu ünlü ile biten fiil kök ve gövdeleri üzerine de getirilir. Bu tür kullanımlara, Eski Türkçe döneminin önemli dil yadigarlarından Maytrisimit'te²⁷ rastlamıyoruz.

Eski Türkçe döneminde sonu ünlü ile biten ve üzerine **-l-** edilgenlik ekini alan fiillerin en yaygını **ba-** "bağla-" fiilidir. Bu fiil, bu dönemde **ba-l-** biçiminde **-l-** edilgenlik eki ile karşımıza çıkar.²⁸

Bäg katıg bag çuğın **ba-l-**mış erür sen

Tümen türlüg ämgäklär üze yörge-l-ürler **ba-l-**urlar

Kelginig tarkarmakta näñ yana **ba-l-**mamak

Tuysar muntag sansartakı bag üze **ba-l-**maz

Kamak kut bulmaduk yalañuklar üç türlüg tözler üze tıdılmışka **ba-l-**mışka

Yine Eski Türkçe döneminin önemli dil yadigarlarından Uygurca Altun Yaruk'ta **ba-l-** biçiminin bir kez geçtiğine tanık oluyoruz:²⁹

İnçip yine tınlıglar anı adıra bilmedin **ba-l-**makların bekle-l-meklerin kalısız barça bilip ukup togmak ölmeklig tilgente tegzinmekig titgeli ıdalagalı...³⁰

²⁰ A. Caferoğlu, *age.* (1993) s. 35.

²¹ F. Sema Barutçu-Özönder, *age.*, s. 33.

²² Şinasi Tekin, *age.*

²³ Ceval Kaya, *age.*

²⁴ A. Caferoğlu, *age.* (1993).

²⁵ Ceval Kaya, *age.*

²⁶ A. Caferoğlu, *age.* (1993) s. 116.

²⁷ Şinasi Tekin, *age.*

²⁸ Marcel Erdal, *Old Turkic Word Formation*, Vol. I, II, Otto Harrasowitz, Wiesbaden (1991), s. 655.

²⁹ Ceval Kaya, *age.*, s. 220.

Eski Türkçede ünlü ile biten ve üzerine **-I-** edilgenlik ekini alan bir diğer fiil de **bekle-** fiilidir. Bu fiil, bu dönem eserlerinden Uygurca Altun Yaruk'ta, toplam iki kez geçmektedir.³¹

Kayu berke kagal üze berkelip bekde çugda **bekle-I-**miş erserler ...³²

İnçip yine tınlıglar anı adıra bilmedin ba-I-makların **bekle-I-**meklerin kalısız barça bilip ukup togmak ölmeklig tilgente tegzinmekig titgeli ıdalagalı ...³³

Eski Türkçede sonu ünlü ile biten ve üzerine edilgenlik eki **-I-**'yi alan fiillerden biri de **ula-**'tır. Bu fiil, Uygur Türkçesinin önemli dil yadigarlarından olan Üç İtigsizler'de **ula-I-** biçiminde toplam üç yerde geçmektedir.³⁴

Birök sözleser sizler kelmedük ödkı alku bilıglernıñ bolur üçün anıñ tegzinü **ula-I-u** iyin kezıgçe inçip togmakı.³⁵

*Eğer çünkü gelecek zamandaki bütün şuurların onların ardı sıra dönüp **ulanarak** böylelikle doğmaları olur.*

Eski Türkçe döneminde, ünlü ile biten fiillerden biri de **biti-** fiilidir. Bu fiil de, tıpkı **ba-**, **bekle-**, **ula-** fiilleri gibi üzerine **-I-** edilgenlik ekini alabilmektedir. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*'nde A. Von Le Coq'un 1912 yılında Berlin'de yayınladığı *Türkische Manichaica aus Chotscho I* adlı eserinden alıntılararak **biti-** fiilinin **biti-I-** biçiminde **-I-** edilgenlik eki ile kullanım örneklerini verir.³⁶ **biti-I-** kullanımı Uygur Türkçesi metinlerinden Maytrısimit,³⁷ Uygurca Altun Yaruk ve Üç İtigsizler³⁸ gibi eserlerde ise, karşımıza çıkmaz.

Eski Türkçe döneminde sonu ünlü ile biten ve üzerine **-I-** edilgenlik ekini alan fiillerden bir diğeri de **bulga-** "karış-" fiilidir. Bu fiil de **bulga-I-** biçiminde **-I-** edilgenlik eki ile kullanılabilir.³⁹

Bilgeli ukgalı umamakları ugrınta ikirçgü sezık üze köñülleri **bulga-I-ı** ...

Eski Türkçe döneminde ünlü ile bitip üzerine edilgenlik eki **-I-**'yi alan bir diğer fiil ise, **ırğa-** "salla-, silk-" fiilidir.⁴⁰

Yelke **ırğa-I-ur** söğüt teg

Eski Türkçede sonu ünlü ile biten ve üzerine **-I-** edilgenlik ekini alan fiillerden biri de **kırça-** / **kırşa-** fiilidir.⁴¹

Anıñ başıña taş **kırça-I-dı**

Samtso açarı ... adakı tayıp sürçüp yotası ançakıya **kırşa-I-dı**

Yaptığımız taramalarda, Eski Türkçe döneminde **-I-** edilgenlik ekinin sonu /I/ ve ünlü ile biten fiil kök ve gövdelerine getirilişi özelliği dışında, farklı bir kullanımı ile de karşılaşırız. Bilindiği gibi hem tarihi Türk lehçelerinde hem de günümüz çağdaş Türk lehçelerinde **-I-** edilgenlik eki, kendisinden sonra fiilden fiil türeten **-DIR-/-DUR-**, **-t-**, **-r-** gibi ettirgenlik eklerini almaz. Ancak, Eski Türkçe döneminin önemli dil yadigarlarından olan *Üç İtigsizler*'de ek, üzerine fiilden fiil türeten **-DUR-** ettirgenlik ekini

³⁰ Ceval Kaya, *age.*, s. 220.

³¹ Ceval Kaya, *age.*, s. 113-220.

³² Ceval Kaya, *age.*, s. 113.

³³ Ceval Kaya, *age.*, s. 220.

³⁴ F. Sema Barutçu-Özönder, *age.*, s. 58-59.

³⁵ F. Sema Barutçu-Özönder, *age.*, s. 58-59.

³⁶ A. Caferoğlu, *age.* (1993) s. 30.

³⁷ Şinasi Tekin, *age.*

³⁸ F. Sema Barutçu-Özönder, *age.*

³⁹ Marcel Erdal, *age.*, 656.

⁴⁰ Marcel Erdal, *age.*, 660.

⁴¹ Marcel Erdal, *age.*, 664.

almıştır. Bu eserde, **il-i-l-dür-** ve **tut-u-l-tur-** biçiminde, bu şekilde, iki örnek bulunmakta ve **tut-u-l-dur-** örneği toplam üç kez geçmektedir. Bu, **-l-** eki adına, bu evre için önemli bir özelliktir.⁴²

Amtı akıgsızığ yörgüte **tut-u-l-dur-**masar
Şimdi asrava 'sızı izah ederken alıkoymasa

Bo kök kalıknı basasında bar ulatı tigüçi ujik **il-i-l-dür-miş tut-u-l-tur-miş** erür ...

Bu göğün arkasında bulunan o ulatı "ve" denen kelime iki türlü sönmeleri (göge) bağlamış tutturmuştur.

Yme ök bar üçün tıltığı **tut-u-l-dur-up** turgurguluk akıgsız nomta kergeklep sözlemiş erür

Alı kondurup durduracak sebebi var olduğu için sönme gerçeğini gerek görüp söylemiştir.

Eski Türkçe döneminde, yukarıda belirttiğimiz gibi hem sonu ünlü ile hem /l/ ünsüzü ile biten fiillere getirilebilen hem de kimi zaman üzerine **-DUR-** ettirgenlik ekini alarak kullanılabilen **-l-** edilgenlik eki, Karahanlı Türkçesinde ise, sonu ünlü ile biten fiillere getirilebilmekte, Eski Türkçe döneminde sıkça karşılaştığımız sonu /l/ ünsüzü ile biten fiillere ise, seyrek olarak getirilmektedir.

Karahanlı Türkçesinde ünlü ile biten ve üzerine edilgenlik eki **-l-**'yi alan sözcüklerden ilki **alka-** "alkışla-"⁴³tır. Bu sözcük, bu şekliye yalnızca Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lugati't Türk'ünde bir yerde geçmektedir.⁴³

Begke alkış **alka-l-dı**
Bey övüldü ve faziletleri bir bir sayıldı.

Bu dönem eserlerinden Kutadgu Bilig,⁴⁴ Atabetü'l-Hakayık⁴⁵ ve Kur'an Tercümesinde⁴⁶ yer almamaktadır.

Karahanlı Türkçesinde ünlü ile biten ve üzerine edilgenlik eki **-l-**'yi alan fiillerden ikincisi **awla-** "avla-"⁴⁷tır. Bu fiil, Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lugati't Türk adlı eserinde iki yerde **awla-l-** biçiminde geçmektedir.⁴⁷

Keyik **awla-l-dı**
Yaban hayvanı avlandı
Awla-l-ur özüm anıg tuzıña
Gönlüm onun güzelliği ile avlanır.

Bu dönem eserlerinden Kutadgu Bilig,⁴⁸ Atabetü'l-Hakayık ve Kur'an Tercümesinde⁴⁹ yer almamaktadır.

Bu dönemde, ünlü ile biten ve üzerine **-l-** edilgenlik ekini alan fiillerden bir diğeri **bele-** "bele-"⁵⁰tır. Bu fiil de, yalnızca Divanü Lugati't Türk'te üç yerde geçmektedir.⁵⁰

Er terke **bele-l-di**
Adam tere bulandı
Oğlan **bele-l-di**
Çocuk beşiğe bağlandı.
At kanka **bele-l-di**
At kana bulandı

⁴² F. Sema Barutçu-Özönder, *age.*, s. 29-33.

⁴³ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lugati't Türk* (Çeviri, Uyarlama, Düzenleme: Seçkin Erdi-Serap Tuğba Yurteser), Kabalıcı Yayınevi, İstanbul (2005), s. 140.

⁴⁴ Reşid Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig, I Metin*, TDK Yay., Ankara (1991)

⁴⁵ Reşid Rahmeti Arat, *Atabetü'l-Hakayık*, TDK Yay., Ankara (1992)

⁴⁶ A. Ata, *age.* (2004)

⁴⁷ Kaşgarlı Mahmud, *age.*, s. 160.

⁴⁸ Reşid Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig, I Metin*.

⁴⁹ A. Ata, *age.* (2004).

⁵⁰ Kaşgarlı Mahmud, *age.*, s. 181-182.

Bu dönem eserlerinden Kutadgu Bilig,⁵¹ Atabetü'l-Hakayık⁵² ve Kur'an Tercümesi'nde⁵³ yer almamaktadır.

Karahanlı Türkçesinde sonu ünlü ile biten ve üzerine edilgenlik eki **-I-**'yi alan fiillerden biri de **beze-** "beze-, süsle-"tir. Bu fiil, bu şekliyle, bu dönem eserlerinden yalnızca Divanü Lugati't Türk'te bir kez geçer⁵⁴: **beze-I-di** "bezendi, süslendi". Kutadgu Bilig⁵⁵, Atabetü'l-Hakayık⁵⁶ ve Kur'an Tercümesi⁵⁷ gibi eserlerde ise yer almaz.

Karahanlı Türkçesinde sonu ünlü ile biten ve üzerine edilgenlik eki **-I-**'yi alan ve bu anlamda en geniş kullanıma sahip bulunan fiillerden bir diğeri **biti-** "yaz-"tır. **biti-** fiili, bu dönem eserlerinden Divanü Lugati't Türk, Kutadgu Bilig, Atabetü'l-Hakayık ve Kur'an Tercümesi'nde **-I-** edilgenlik ekini almış biçimiyle karşımıza çıkar⁵⁸:

Bitig **biti-I-di** (DLT)

Kitap yazıldı

Kalı birmez erse yetilse ecel

Biti-I-miş bolur bu ecelke ezel (KB)

İsiz edgü barça kara yir bolur

Biti-I-miş ecelke yetilse ezel (KB)

Tar erse kiñ erse **biti-I-di** ruzuñ (AH)

Kaçan **biti-I-di** erse olar üze tokuşmak ançada bu ögür olardıñ korkarlar (KT).

Belgülgüleriñ **biti-I-mişleriñi** indürdümiz seniñ tapa yad kılgu (KT).

Bu dönemde ünlü ile biten ve üzerine **-I-** edilgenlik ekini alan bir diğeri fiil **emle-** "ilaçla tedavi et-"tir. Bu fiil, Divanü Lugati't Türk'te iki yerde **emle-I-** biçiminde kullanılmaktadır⁵⁹:

Emle-I-ür közüm anıg tozuña

Gözüm onun ayağının tozuyla iyileşir.

İgliğ **emle-I-di**

Hasta tedavi edildi

Bu dönem eserlerinden Kutadgu Bilig⁶⁰, Atabetü'l-Hakayık⁶¹ ve Kur'an Tercümesi'nde⁶² yer almamaktadır.

Karahanlı Türkçesinde sonu ünlü ile biten ve üzerine **-I-** edilgenlik ekini alan fiillerden bir diğeri de **iste-** "iste-"tir. Bu fiil, bu dönem eserlerinden yalnızca Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lugati't Türk adlı eserinde **iste-I-** biçiminde karşımıza çıkar⁶³:

İste-I-di neñ "nesne arzulandı"

Bir diğeri fiil ise, yine yalnızca Divanü Lugati't Türk'te rastladığımız **işle-** "işle-"tir⁶⁴: **işle-I-di** "amel yerine getirildi".

⁵¹ Reşid Rahmeti Arat, **Atabetü'l-Hakayık**.

⁵² Reşid Rahmeti Arat, **Kutadgu Bilig, I Metin**.

⁵³ A. Ata, **age.** (2004)

⁵⁴ Kaşgarlı Mahmud, **age.**, s. 184.

⁵⁵ Reşid Rahmeti Arat, **Kutadgu Bilig, I Metin**.

⁵⁶ Reşid Rahmeti Arat, **Atabetü'l-Hakayık**.

⁵⁷ A. Ata, **age.** (2004).

⁵⁸ Kaşgarlı Mahmud, **age.**, s. 191; Reşid Rahmeti Arat, **Kutadgu Bilig, I Metin**, s. 140-621; Reşid Rahmeti Arat, **Atabetü'l-Hakayık**, s. 65; A. Ata, **age.** (2004), s. 281-282.

⁵⁹ Kaşgarlı Mahmud, **age.**, s. 160-257

⁶⁰ Reşid Rahmeti Arat, **Kutadgu Bilig, I Metin**.

⁶¹ Reşid Rahmeti Arat, **Atabetü'l-Hakayık**.

⁶² A. Ata, **age.** (2004).

⁶³ Kaşgarlı Mahmud, **age.**, s. 294.

⁶⁴ Kaşgarlı Mahmud, **age.**, s. 294.

Bu dönemde, yine ünlü ile bitip üzerine **-l-** edilgenlik ekini alan fiillerden biri de **kişe-** “*köstekle-*, *bağla-*“ fiilidir. Bu fiil, bu şekliyle, bu dönem eserlerinden Kutadgu Bilig’de yalnızca üç kez geçer⁶⁵:

Biliglig **kişe-l-di** turup yügrümez
Biligsiz yorır kör tilekin süre
Ay bilge **kişe-l-diñ** biligsiz yorır
Biligsiz **kişe-l-se** kişenin bura

Divanü Lugati’t Türk’te geçen **örte-** “*yak-*“ fiilinin **örte-l-** biçimindeki kullanımları yine **-l-** edilgenlik ekinin ünlü ile biten fiil kök ve gövdelerine getirilişine bir örnek olarak karşımıza çıkar⁶⁶: bük **örte-l-di** “*fundalık yakıldı*”. Bir başka örnek ise, **öte-** “*öde-, çaba sarf et-*“ fiilidir. Ol bu ısta **öte-l-di** “*o, bu işte çok çaba sarf etti*” kullanımında olduğu gibi **-l-** edilgenlik eki, yine ünlü ile biten bir fiil üzerine getirilmektedir.⁶⁷

Kutadgu Bilig, Atabetü’l-Hakayık ve Kur’an Tercümesi gibi eserlerde karşımıza çıkmayan, ancak yalnızca Divanü Lugati’t Türk’te rastladığımız **tara-** “*tara-*“ fiili de ünlü ile biten ve üzerine **-l-** edilgenlik ekini alan fiillerden biridir. Bu fiil, Divanü Lugati’t Türk’te bir yerde **tara-l-** biçiminde kullanılmaktadır⁶⁸: saç **tara-l-dı** “*saç tarandı*”

Divanü Lugati’t Türk’te ünlü ile biten ve üzerine **-l-** edilgenlik ekini alan fiillerden sonuncusu ise, **yama-** fiilidir. Bu fiil de, bu dönem eserlerinden yalnızca Divanü Lugati’t Türk’te geçerken, dönemin diğer eserlerinde kullanımı görülmemektedir⁶⁹:

Ton **yama-l-dı**
Giysiye yama yapıldı.

Yukarıda belirttiğimiz üzere, Karahanlı Türkçesinde sonu // ile biten fiillere **-l-** edilgenlik ekinin getirilmesi ise, çok seyrekdir. Yaptığımız taramalarda, ekin yalnızca Kutadgu Bilig’de bir örnekte **bul-** fiili üzerinde, **bul-u-l-** biçiminde kullanıldığına tanık oluyoruz⁷⁰:

Eşitti bu söz kör sevindi ilig
Tilek teg **bul-u-l-dı** sınıdı erig

Ercilasun da ekin Kutadgu Bilig’de **bul-** fiili üzerindeki **bul-u-l-** kullanımına dikkat çekmiş ve bu kullanımların Divanü Lugati’t Türk ve Atabetü’l-Hakayık’ta olmadığını ifade etmiştir.⁷¹ Biz de yaptığımız taramada, **bul-u-l-** kullanımının yine bu dönem eserlerinden Kur’an Tercümesinde de bulunmadığını gördük.⁷²

-l- edilgenlik ekinin Harezmi Türkçesindeki kullanımlarına gelince; ek, Harezmi Türkçesinde yalnızca Nehcü’l-Feradis’te ünlü ile biten **biti-** “*yaz-*“ fiili üzerinde kullanılmıştır. **biti-** fiili, Nehcü’l-Feradis’te toplam sekiz yerde **-l-** edilgenlik eki ile **biti-l-** biçiminde karşımıza çıkar.⁷³

Kaçan kim sulhnama **biti-l-di** erse, ‘Ömer aydı

Dünyada kim kim zulm birle öldürülür bolsa, ol mazlumnuñ kanıdın bir ülüş Adam peygambar
‘as. oğlı Kabil üze **biti-l-ür**

Aygıl ya Muhammed, anı kim Tañrı te’ala bizlerke **biti-l-di**.

⁶⁵ Reşid Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig, I Metin*, s. 651.

⁶⁶ Kaşgarlı Mahmud, *age.*, s. 378.

⁶⁷ Kaşgarlı Mahmud, *age.*, s. 378.

⁶⁸ Kaşgarlı Mahmud, *age.*, s. 534.

⁶⁹ Kaşgarlı Mahmud, *age.*, s. 656.

⁷⁰ Reşid Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig, I Metin*, s. 75.

⁷¹ Ahmet B. Ercilasun, *Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-*, Gazi Üniv. Yay., Ankara (1984), s. 28.

⁷² A. Ata, *age.* (2004).

⁷³ Janos ECKMANN, *Nehcü’l-Feradis, Uştmahlarnıñ Açık Yolu (Cennetlerin Açık Yolu), I Metin, II Tıpkı Basım* (Yayımlayanlar: Semih TEZCAN – Hamza ZÜLFİKAR), TDK Yay., Ankara (1995), s. 34-234-239.

Harezmi Türkçesinin diğer önemli eserlerinden, Rabguzi'nin Kıyasü'l-Enbiyası,⁷⁴ Zamaşari'nin Mukaddimetü'l-Edebi,⁷⁵ Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i⁷⁶ gibi eserlerde ise, ekin hem ünlü ile biten hem de /I/ ünsüzü ile biten fiil kök ya da gövdelerine getirilişine rastlanmaz. Nehcü'l-Feradis'teki **biti-I-** kullanımını bir kenara bırakacak olursak, bu durum, ekin sonu ünlü ve /I/ ünsüzleri ile biten fiillere getirilişi açısından Karahanlı Türkçesi ve Eski Türkçeden ayrılan dikkat çekici bir yönünü ortaya koymaktadır.

-I- edilgenlik ekinin Çağatay Türkçesindeki sonu ünlü ve /I/ ünsüzü ile biten fiil kök ve gövdelerine getirilişine gelince; ek Çağatay Türkçesinde yine edilgenlik ve meçhullük bildirir. Tıpkı Eski Türkçedeki gibi hem sonu ünlü ile biten hem de /I/ ünsüzü ile biten fiil kök ve gövdelerine getirilebilir. Bu tarihi lehçede, ekin ünlü ile biten fiil kök ve gövdelerine getirilişi seyrek ve Karahanlı Türkçesindeki kadar yaygın değildir. Çoğu zaman araya /y/ yardımcı ünsüzünü alır. Bunlar, **biti-I-** "yazıl-", **boya-I-** "boyan-", **oku-I-** "okun-", **uşa-I-** "ufalan-, parçalan-", **dé-y-i-I-** "söylen-, anlatıl-" fiilleridir.⁷⁷ /I/ ile biten fiil köklerine getirilişi ise, Eski Türkçe döneminden daha ileri bir durumdadır. Eckman, Çağatay Türkçesinde, sonu /I/ ünsüzü ile biten fiillerden **bil-**, **kıl-**, **sal-**'ın **-I-** edilgenlik ekini alarak kullanıldığını belirtir.⁷⁸

Çağatay Türkçesinde sonu ünlü ile biten ve üzerine edilgenlik eki **-I-**'yi alan fiillerden ilki **biti-** fiildir⁷⁹:

Ol nâmede şefkatengiz sözler **biti-I-ip irdi**
biti-I-ey "yazalım", **biti-I-di** "yazıldı".

Bu tarihi lehçede ünlü ile biten ve üzerine **-I-** edilgenlik ekini alan bir diğer fiil, **tile-** "iste-"tir. Yaptığımız taramalarda, bu fiil, Ali Şir Nevayi'nin Nesayimü'l-Mahabbe Min Şemayimi'l- Fütüvve adlı eserinde bir kez geçmektedir⁸⁰:

Didi ki sâlih vaktde siniñ üçün at **tile-I-gey**.

Nesayimü'l-Mahabbe Min Şemayimi'l-Fütüvve'de ünlü ile biten ve üzerine **-I-** edilgenlik ekini alan fiillerden bir diğeri de **yu-** "yık-"tır. Bu fiil, bu eserde, bu kullanım biçimiyle bir yerde geçmekte ve araya /y/ yardımcı ünsüzünü almaktadır. Bu, Eski Türkçe, Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesinde karşılaştığımız örneklerden farklı bir özelliktir⁸¹:

İliginiñ her yirige ki süt tiger irdi, karası **yu-y-u-I-ur** irdi.

Çağatay Türkçesinde sonu /I/ ile biten ve üzerine **-I-** edilgenlik ekini alan fiillerden ilki, tıpkı Eski Türkçede olduğu gibi **al-**'tir. Yaptığımız taramalarda **al-** fiili, Ali Şir Nevayi'nin Nesayimü'l-Mahabbe Min Şemayimi'l-Fütüvve'sinde bir yerde **al-I-I-** biçiminde kullanılmaktadır⁸²:

Minde on direm bar irdi kim siniñ üçün bu cübbeni satkun **al-I-I-dı**.

Bu tarihi lehçede, sonu /I/ ile biten ve üzerine **-I-** edilgenlik ekini alan bir diğer örnek **bol-** fiildir. Bu fiil, Ali Şir Nevayi'nin Nesayimü'l-Mahabbe Min Şemayimi'l-Fütüvve'sinde toplam dört yerde geçer⁸³:

Bu şart bile ki bir birige nefy **bol-u-I-gay**
Bu muhtasarda munçası sebt **bol-u-I-dı**

⁷⁴ Aysu Ata, **Nasirü'd-din Bin Burhanü'd-din Rabguzi, Kıyasü'l-Enbiya (Peygamber Kıssaları) I, Giriş-Metin-Tıpkıbasım**, TDK Yay., Ankara (1997).

⁷⁵ Nuri Yüce, **Mukaddimetü'l-Edeb, Hvarizim Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüşhası, Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks**, TDK Yay., Ankara (1988).

⁷⁶ Necmettin Hacıeminoğlu, **Kutb'un Hüsrev ü Şirini ve Dil Hususiyetleri**, TDK Yay., Ankara (2000)

⁷⁷ Janos Eckmann, **Çağatayca El Kitabı**, (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul Ü. Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul (1988), s. 47-48.

⁷⁸ Janos Eckmann, *age.*, s. 47-48.

⁷⁹ Besim Atalay, **Abuşka Lugati veya Çağatay Sözlüğü**, Ayyıldız Matbaası, Ankara (1970), s. 130-131.

⁸⁰ Kemal Eraslan, **Ali-şir Nevayi Nesayimü'l-Mahabbe Min Şemayimü'l-Fütüvve I Metin**, TDK Yay. Ankara (1996), s. 432.

⁸¹ Kemal Eraslan, *age.*, s. 446.

⁸² Kemal Eraslan, *age.*, s. 30.

⁸³ Kemal Eraslan, *age.*, s. 241-258-408-410.

Hac yolının kigende anıñ sohbetiga müşerref **bol-u-l-dı**
Esterabad'da hayli vakt **bol-u-l-dı**

Çağatay Türkçesinde, Eski Türkçe, Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesinde karşılaşmadığımız, ancak bu tarihi lehçede görülen ve sonu /l/ ile bitip üzerine edilgenlik eki -l-'yi alan fiillerden bir diğeri de **çal-**'tır. Yaptığımız taramalarda, bu fiil, bir yerde, **çal-ı-l-** biçiminde yine Ali Şir Nevayi'nin Nesayimü'l-Mahabbe Min Şemayimi'l-Fütüvve'sinde karşımıza çıkmaktadır⁸⁴:

Ve ol istikbal kılıp Şeyh'ni kuçup didi farig bol ki bu nevbet ki munda uradurlar, bir niçe kündin sonra siniñ dergahında **çal-ı-l-gusıdur**.

Çağatay Türkçesinde sonu /l/ ile biten ve üzerine edilgenlik eki -l-'yi alan fiillerden bir diğeri de **kıl-** fiilidir. **kıl-** fiili, Eski Türkçede de yine üzerine **kıl-ı-l-** biçiminde -l- edilgenlik ekini almıştır. Çağatay Türkçesinde /l/ ile bitip de üzerine edilgenlik eki -l-'yi alan fiillerin en yaygını **kıl-** fiilidir. Yaptığımız taramalarda, Ali Şir Nevayi'nin Nesayimü'l-Mahabbe Min Şemayimi'l-Fütüvve'sinde toplam 16 yerde bu şekilde geçmektedir⁸⁵:

Aların menakıbı bî-haddur ve mehamidi bî-hadd, munça bile hatm **kıl-ı-l-dı**.

Bir iki söz bile ihtisar **kıl-ı-l-ur**.

Ve ol zaman Meşayih ve evliyası bile sohbetler tutulgan ve muvafakatlar **kıl-ı-l-gannı** ni nev' şerhler ki kılıpdur.

Her mahal u makamda **kıl-ı-l-dı**

... miskiyetü'l-hitam **kıl-ı-l-dı**

Bu hakîrga mefhum ve yakîn irdi aña şürû' **kıl-ı-l-dı**.

Amma Hâyûklık kişidin tahkik ve tashih **kıl-ı-l-dı**

Ma'lûm **kıl-ı-l-dı**, yimes irdi vs.

Tarihi Türk lehçelerinde hem ünlü ile hem de /l/ ünsüzü ile biten fiillere getirilebilen -l- edilgenlik ekinin Kazak ve Kırgız Türkçelerindeki kullanımlarını ele alacak olursak; ek, Kazak Türkçesinde de oldukça işlek bir fiilden fiil yapım ekidir. En geniş anlamda edilgenlik ifadesi taşır. Kazak Türkçesinde sonu /l/ ünsüzü ile biten fiillere getirilmeyen bu ek, bu açıdan tarihi Türk lehçelerinden ayrılır, ancak Türkiye Türkçesindeki kullanımları ile örtüşür. Kazak Türkçesinde sonu /l/ ile biten fiillerin edilgen biçimleri ise, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi daima -n- ile oluşturulur⁸⁶: *al-ı-n-* "alın-", *bil-ı-n-* "bilin-", *bol-ı-n-* "olun-", *kıl-ı-n-* "kılın-", *sal-ı-n-* "salın-", tol-vb.

Kazak Türkçesinde -l- edilgenlik eki, ünlü ile biten sözcüklere ise, tıpkı tarihi Türk lehçelerinde olduğu gibi yaygın bir biçimde getirilebilmektedir. Bu yönüyle de ek, Türkiye Türkçesinden farklı bir durum sergilemektedir. Ek, Kazak Türkçesinde *de-* "de-", *söyle-* ve *okı-* "oku-" dışındaki tüm sonu ünlü ile biten fiillerde kullanılmaktadır⁸⁷: **akta-l-** "aklan-, beraat et-", **ata-l-** "adlandırıl-, ad veril-", **basta-l-** "başlan-", **beyimde-l-** "uyum sağla-, intibak et-, alış-", **böge-l-** "duraksa-, tereddüt et-", **emde-l-** "tedavi ol-", **jayka-l-** "sallan-, dalgalan-", **janışta-l-** "ezil-, bastırıl-", **jara-l-** "yaratıl-, meydana gel-, ortaya çık-", **jasa-l-** "yapıl-", **jemde-l-** "yemlen-, beslen-", **jıyna-l-** "hazırlan-, toplan-", **jöne-l-** "çabuk, aceleyle çıkıp git-", **jükte-l-** "vazifelendiril-, görevlendiril-", **kene-l-** "bolluğa kavuş-", **kepte-l-** "tıkan-", **kada-l-** "gözünü dik-, gözlerini ayırma-", **kaka-l-** "boğaza takıl-", **kara-l-** "muayene ol-, bakıl-, tedavi ol-", **kozga-l-** "kıpırda-, kıvılda-", **ora-l-** "geri gel-, dön-, avdet et-", **sakta-l-** "saklan-, muhafaza edil-, korun-", **sana-l-** "sayıl-", **sanatta-l-** "adam ol-", **sandakta-l-** "benzerlerinden farklı görün-", **töse-l-** "döşen-, seril-", **uya-l-** "utan-", **hatta-l-** "hacz edil-, el konul-", **şayka-l-** "sallan-, silkin-" vb.

Kırgız Türkçesi dil bilgisi kitaplarında *tuyuk mamile* terimiyle karşılanan -l- edilgenlik eki, Kazak Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde olduğu gibi sonu /l/ ile biten fiillere getirilmez. Ama Kazak Türkçesinde ve tarihi Türk lehçelerinde olduğu gibi sonu ünlü ile biten fiillere en geniş biçimde getirilir.

⁸⁴ Kemal Eraslan, *age.*, s. 195.

⁸⁵ Kemal Eraslan, *age.*, s. 20-94-214-246-256-275-306-356-397-402-408-423-424-439-441.

⁸⁶ K. Koç ve O. Doğan, *Kazak Türkçesi Grameri*, Gazi Kitabevi, Ankara (2004), s. 231.

⁸⁷ K. Koç ve O. Doğan, *age.*, s. 231; Koç vd., *age.*, s. 2003.

Hatta bu anlamda, Kazak Türkçesinden ve pek çok tarihi Türk lehçesinden daha ileri bir durum arz eder. Bu yönüyle de Türkiye Türkçesinden ayrılır⁸⁸: **ayda-l-** “sürül-, takip edil-“, **aykında-l-** “aydınlan-“, **ayıpta-l-** “itham edil-“, **akta-l-** “ağartıl-, beraat et-, aklan-“, **alasta-l-** “tütsülen-, kovup çıkarıl-“, **ardakta-l-** “saygı gösteril-“, **arkanda-l-** “arkanla bağlan-“, **arna-l-** “tahsis edil-, ithaf edil-“, **arçında-l-** “çapraz bağlanıl-“, **atakta-l-** “şöhret bul-“, **ašta-l-** “kulp takıl-, takıl-“, **bayka-l-** “gözetlenil-, müşahade edil-“, **bette-l-** “çevril-, yöneltil-“, **bitte-l-** “iğdiş edil-“, **bordo-l-** “kesmek için semirtil-“, **cara-l-** “yaratıl-, halk edil-“, **casa-l-** “hazırlan-“, **ce-l-** “yenil-“, **çıyna-l-** “toplan-“, **çakta-l-** “takdir edil-, denen-“, **çañıtta-l-** “donuk renge bürün-“, **çapta-l-** “tıkan-, sıkı kapatıl-“, **çekte-l-** “tehdid edil-“, **çene-l-** “ölçül-, denkleştiril-“, **çümkö-l-** “örtül-, kapatıl-“, **çığında-l-** “harcanıl-, masrafa giril-“, **çıyra-l-** “kıvrıl-, bükül-“, **çıña-l-** “sağlamlaş-“, **çında-l-** “sağlamlaş-, pekiş-“, **çırma-l-** “bükül-, sarıl-“, **epte-l-** “kolayı bulun-“, **este-l-** “hatırlan-“, **ıkşa-l-** “tıka basa doldurul-“, **ılayıkta-l-** “uydurul-, yoluna konul-“, **ırasta-l-** “doğrulan-, tasdik edil-“, **ırğa-l-** “sallan-, kımıl-“, **ırda-l-** “şarkı söylen-, **işte-l-** “yapıl-“, **kapta-l-** “kuşatıl-, sarıl-“, **kara-l-** “bakıl-“, **karca-l-** “kuvvetten düş-“, **kene-l-** “büyü-, lezzetlen-“, **kozgo-l-** “hareket et-, kımıl-“, **komdo-l-** “havut vurulmuş ol-“, **kura-l-** “düzül-, toplanıl-“, **kuuguntukta-l-** “takip edil-“, **kıyna-l-** “azap çek-, eziyet çek-“, **kısta-l-** “sıkıştırıl-“, **maykanda-l-** “samanı ayırmış ol-“, **makta-l-** “övil-, methedil-“, **orol-** “dürül-, sarıl-“, **orunda-l-** “yerine getiril-, tamamlan-“, **öykö-l-** “sürtül-, sürtün-“, **ötö-l-** “öden-, yerine getiril-“, **sırda-l-** “boyan-, cilalan-“, **şimi-l-** “em-, iç-“, **şire-l-** “birik-, toplan-“, **şıka-l-** “sıkış-“, **şpka-l-** “dibine kadar içil-“, **takta-l-** “hesap edil-“, **tapta-l-** “idman edil-“, **tara-l-** “taran-, dağıl-, yayıl-“, **taşta-l-** “atıl-“, **tegizde-l-** “düzeltil-, tefsiiye edil-“, **teñde-l-** “denk ol-, bir sıraya gel-“, **tizmekte-l-** “dizil-, sıralan-“, **togo-l-** “hesabına sayıl-, mahsup edil-“, **tokto-l-** “durul-, eğil-“, **tolukta-l-** “yerine getiril-“, **topto-l-** “toplan-“, **toro-l-** “erkeklik çağına er-, büyü-“, **töönö-l-** “delin-, şişlen-“, **törö-l-** “doğurul-“, **töşö-l-** “döşe-l-, seril-“, **tuzakta-l-** “tuzak kurul-“, **tuzda-l-** “tuzlan-“, **tutkunda-l-** “ele geçiril-, tutsak edil-“, **tuşa-l-** “kösteklen-“, **tuyukta-l-** “bir şeyin içine alın-“, **tüzdö-l-** “düzeltil-“, **tüzö-l-** “düzel-“, **tüydöktö-l-** “küme haline gel-, yığış-“, **tüptö-l-** “tetkik edil-, temel atıl-“, **türkümdö-l-** “grup oluşturul-“, **türmöktö-l-** “yumaklan-“, **tıgında-l-** “tıkan-, kapatıl-“, **tırma-l-** “kaşın-“, **tušta-l-** “kaplan-“, **tıyanakta-l-** “tahkik edil-“, **tekte-l-** “burup bağlanıl-“, **urmatta-l-** “saygı gösteril-“, **urda-l-** “hırsızlık edil-“, **uuçta-l-** “avuçlan-“, **uçta-l-** “ucu sivriltil-“, **uya-l-** “utan-“, **ünömdö-l-** “tasarruf edil-“ vb.

Diğer yandan, ekin yalnızca, Eski Türkçe döneminde, Uygur Türkçesi metinlerinden *Üç İtişsizler*'de gördüğümüz, kendisinden sonra ettirgenlik ekleri alabilme özelliğine Kazak ve Kırgız Türkçelerinde de rastlıyoruz. Bugün, Türkiye Türkçesinde ve Eski Türkçe dönemi dışındaki diğer tarihi Türk lehçelerinde kullanılmayan bu özelliğin günümüz Kazak ve Kırgız Türkçelerinde yine sınırlı örneklerle karşımıza çıkması, ekin bu yöndeki kullanım özelliği açısından önemli bir hususiyettir. Kazak Türkçesindeki **uya-l-t-** “*utandır-, mahcup et-*”⁸⁹ fiili ile Kırgız Türkçesindeki **cara-l-t-** “*yarat-*“, **çıyra-l-t-** “*kıvr-, bük-*“, **karca-l-t-** “*kuvvetten düşür-*“, **kene-l-t-** “*büyüt-*”⁹⁰ örneklerini bunlar arasında sayabiliriz.

Sonuç olarak, Türk dilinde ilk yazılı metinlerden itibaren edilgenlik ifadesi için kullanılan **-l-** edilgenlik eki, Türk dilinin en eski fiilden fiil türetme eklerinden biridir. Bugün Türkiye Türkçesinde sonu ünlü ve /l/ ünsüzü ile biten fiillere getirilmeyen bu ek, tarihi Türk lehçelerinde hem ünlü ile biten fiil kök ve gövdelerine hem de /l/ ünsüzü ile biten fiil kök ve gövdelerine getirilmiştir. Eski Türkçe döneminde ek, özellikle /l/ ünsüzü ile biten **al-, bil-, böl-, bul-** ve **kıl-** gibi fiillerden sonra kullanılmıştır. Bu fiiller, içerisinde en yaygın olanı da **bul-** fiilidir. Diğer **kel-, kal-, sal-, tol-** “*dol-*“ **yel-** “*koş-*“ vb. gibi /l/ ile biten fiillerden sonraki kullanımlarına ise, rastlanmamıştır. Eski Türkçe döneminde ünlü ile biten ve **-l-** edilgenlik ekini alan fiiller ise, **ba-, bekle-, ula-, bulga-, ırğa-**, ve **kırça- / kırşa-** fiilleridir. Karahanlı Türkçesinde ise ek, /l/ ile biten fiillerden yalnızca **bul-** üzerine getirilmiştir. Bu bakımdan Eski Türkçedeki kullanım şekli farklılık gösterir. Karahanlı Türkçesinde ekin ünlü ile biten fiil kök ya da gövdelerine getirilişi ise, Eski Türkçe döneminden çok daha ileri durumdadır. Bu, özellikle de, bu dönem eserlerinden Divanü Lugatı't Türk'te çok canlı ve işlek bir kullanım sergilemektedir.

⁸⁸ Kasapoğlu Çengel Hülya, **Kırgız Türkçesi Grameri**, Akçağ Yay., Ankara (2005), s. 155; E. Abduldaev ve D. İsaev, **Kırgız Tilinin Tüştürmü Sözdüğü**, Mektep Basması, Frunze (1969)

⁸⁹ Koç vd., **age.**, (2003), s. 591

⁹⁰ E. Abduldaev ve D. İsaev, **age.**

Harezmi Türkçesinde ise, ek yalnızca, **biti-** fiilinde ünlü ile biten bir fiile getirilmiş; sonu /I/ ünsüzü ile biten bir fiile ise, asla getirilmemiştir. Harezmi Türkçesi ekin bu yöndeki kullanımları açısından Eski Türkçeden ve Karahanlı Türkçesinden ayrılmıştır. Yine Çağatay Türkçesinde ek, Eski Türkçedeki gibi hem ünlü ile biten hem de /I/ ünsüzü ile biten fiillere getirilmiştir. Ünlü ile biten **biti-**, **tile-**, **yu-**; /I/ ünsüzü ile biten **al-**, **bol-**, **çal-** ve **kıl-** fiillerini bunlar arasında sayabiliriz.

Kazak ve Kırgız lehçelerinde ise, ekin tarihi Türk lehçelerinde olduğu gibi /I/ ünsüzü ile biten fiillere getirilmesi biçimi, tıpkı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi artık son bulurken, ünlü ile biten fiillere getirilmesi durumu, Türkiye Türkçesinden farklı olarak ve tarihi Türk lehçelerine paralel bir biçimde bu lehçelerde varlığını sürdürmektedir. Kazak ve Kırgız lehçeleri ekin ünlü ile biten fiillere getirilişi yönünden tarihi Türk lehçeleri ile örtüşürken, Türkiye Türkçesinden ayrılmaktadır. Yine bu lehçeler, ekin /I/ ünsüzü ile biten fiillere getirilişi yönünden ise tarihi Türk lehçelerinden ayrılırken, Türkiye Türkçesi ile örtüşmektedir.

Yine bugün Türkiye Türkçesi ve Eski Türkçe dışındaki diğer tarihi Türk lehçelerinde karşılaşmadığımız ekin kendisinden sonra ettirgenlik ekleri alabilmesi durumunun seyrek olarak Kazak ve Kırgız lehçelerinde devam ettiğine tanık oluyoruz. Bu bakımdan, Kazak ve Kırgız Türkçeleri Eski Türkçe döneminin önemli dil yadigarlarından olan Üç İtgisiz'lerde rastladığımız **il-il-dür-** ve **tut-u-l-tur-** örneklerinde gördüğümüz üzerine ettirgenlik ekleri alabilme biçimiyle benzerlik göstermektedir.

Kaynaklar

- ABDULDAEV E. ve İSAEV D., **Kırgız Tilinin Tüshündürmө Sөzdüğü**, Mektep Basması, Frunze ().
- ADALI Oya, **Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler**, TDK Yay., Ankara (1978).
- ARAT Reşid Rahmeti, **Eski Türk Şiiri**, TTK Yay., Ankara (1991a)
- ARAT Reşid Rahmeti, **Kutadgu Bilig, I Metin**, TDK Yay., Ankara (1991b)
- ARAT Reşid Rahmeti, **Atabetü'l-Hakayık**, TDK Yay., Ankara (1992)
- ATA Aysu, **Nasrü'd-din Bin Burhanü'd-din Rabguzi, Kıyasü'l-Enbiya (Peygamber Kıssaları) I, Giriş-Metin-Tıpkıbasım**, TDK Yay., Ankara (1997).
- ATA Aysu, **Nasrü'd-din Bin Burhanü'd-din Rabguzi, Kıyasü'l-Enbiya (Peygamber Kıssaları) II, Dizin**, TDK Yay. Ankara (1997)
- ATA Aysu, **Nehcü'l-Feradis Uştmahtarını Açık Yolu (Cennetlerin Açık Yolu), III Dizin-Sözlük**, Ankara (1998).
- ATALAY Besim, **Abuşka Lugati veya Çağatay Sözlüğü**, Ayyıldız Matbaası, Ankara (1970).
- BANGUOĞLU Tahsin, **Türkçenin Grameri**, TDK Yay. Ankara (1986).
- BARUTÇU-ÖZÖNDER F. Sema, **Üç İtgisizler-Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks XXX. Levha-**, TDK Yay., Ankara (1998).
- BOZKURT Fuat, **Türkiye Türkçesi**, Cem Yayınevi, İstanbul (1995).
- ÇOŞKUN Volkan, **Özbek Türkçesi Grameri**, TDK Yay., Ankara (2000).
- ÇAĞATAY Saadet, "Pekiştirilen Fiiller", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten**, Ankara (1966), s. 39-50.
- DEMİRCAN Ömer, **Türk Dilinde Çatı**, Papatya Yayıncılık, İstanbul (2003).
- ECKMANN Janos, **Çağatayca El Kitabı**, (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul Ü. Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul (1988)
- ECKMANN Janos, **Nehcü'l-Feradis, Uştmahtarını Açık Yolu (Cennetlerin Açık Yolu), I Metin, II Tıpkı Basım** (Yayımlayanlar: Semih TEZCAN – Hamza ZÜLFİKAR), TDK Yay., Ankara (1995).
- ECKMANN Janos, **Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar**, (Yayıma Haz. O. F. Sertkaya), TDK. Yay. Ankara (1996)
- EDİSKUN Haydar, **Türk Dilbilgisi**, Remzi Kitabevi, İstanbul (1996)
- ERASLAN Kemal, **Ali-şir Nevayi Nesayimü'l-Mahabbe Min Şemayimü'l-Fütüvve I Metin**, TDK Yay. Ankara (1996)
- ERCİLASUN Ahmet B., **Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-**, Gazi Üniv. Yay., Ankara (1984)
- ERCİLASUN Ahmet B., **Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi**, Akçağ Yay., Ankara (2004)
- ERDAL Marcel, **Old Turkic Word Formation**, Vol. I, II, Otto Harrasowitz, Wiesbaden (1991)
- ERGİN Muharrem, **Türk Dil Bilgisi**, 15. Baskı-, Boğaziçi Yay., İstanbul (1985)
- ERGİN Muharrem, **Orhun Abideleri**, Boğaziçi Yay., İstanbul (2004)
- GABAİN A. Von, **Eski Türkçenin Grameri**, (Çev. Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara (1988)
- GENCAN Tahir Nejat, **Dilbilgisi**, Ayraç Yayınevi, Ankara (2001)
- GÜLSEVİN Gürer, **Eski Anadolu Türkçesinde Ekler**, TDK Yay., Ankara (1997)
- HACIEMİNOĞLU Necmettin, **Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara (1991)
- HACIEMİNOĞLU Necmettin, **Karahanlı Türkçesi Grameri**, TDK Yay., Ankara (1996)
- HACIEMİNOĞLU Necmettin, **Kutb'un Hüseyin ü Şirini ve Dil Hususiyetleri**, TDK Yay., Ankara (2000)

- 📖 HENGİRMEH Mehmet, **Türkçe Dilbilgisi**, Engin Yayınevi, Ankara (1995)
- 📖 KARA Mehmet, **Türkmence (Giriş-Gramer-Metinler-Sözlük)**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara (2000)
- 📖 KARAMANLIOĞLU Ali Fehmi, **Kıpçak Türkçesi Grameri**, TDK. Yay. Ankara (1994)
- 📖 KARAÖRS M. Metin, **Türk Lehçelerinde Karşılaştırmalı Şekil ve Cümle Bilgisi**, Akçağ Yay., Ankara (2005)
- 📖 KASAPÖĞLU ÇENGEL Hülya, **Kırgız Türkçesi Grameri**, Akçağ Yay., Ankara (2005)
- 📖 KAŞGARLI Mahmud, **Divanü Lugati't Türk** (Çeviri, Uyarlama, Düzenleme: Seçkin Erdi-Serap Tuğba Yurteser), Kabcacı Yayınevi, İstanbul (2005).
- 📖 KAŞGARLI Sultan Mahmut, **Modern Uygur Türkçesi Grameri**, Orkun Yayınevi, İstanbul (1992)
- 📖 KAYA Ceval, **Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin**, TDK Yay., Ankara (1994)
- 📖 KOÇ Nurettin, **Yeni Dilbilgisi**, İnkılap Kitabevi, İstanbul (1990).
- 📖 KOÇ Nurettin, **Açıklamalı Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü**, İnkılap Kitabevi, İstanbul (1992)
- 📖 KOÇ K. ve DOĞAN O., **Kazak Türkçesi Grameri**, Gazi Kitabevi, Ankara (2004).
- 📖 KORKMAZ Zeynep, **Gramer Terimleri Sözlüğü**, Genişletilmiş 2. Baskı, TDK Yay., Ankara (2003a)
- 📖 KORKMAZ Zeynep, **Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)**, TDK Yay., Ankara (2003b)
- 📖 ORKUN H. Namık, **Prens Kalyanım-kara ve Papam-kara Hikayesinin Uygurcası**, Alaeddin Kırıl Basımevi, İstanbul (1940)
- 📖 ORKUN H. Namık, **Eski Türk Yazıtları**, TDK Yay., Ankara (1987)
- 📖 ÖNER Mustafa, **Bugünkü Kıpçak Türkçesi**, TDK Yay., Ankara (1998)
- 📖 ÖZTÜRK Rıdvan, **Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil**, TDK Yay., Ankara (1997)
- 📖 TEKİN Şinasi, "Eski Türkçe", **Türk Dünyası El Kitabı**, TKAE Yay., Ankara (1992)
- 📖 TEKİN Talat, **Orhon Türkçesi Grameri**, Sanat Kitabevi, Ankara (2000).
- 📖 TİMURTAŞ Faruk K., **Eski Türkiye Türkçesi –Gramer, Metin, Sözlük-**, İstanbul Üniversitesi Edb. Fak. Yay., İstanbul (1981).
- 📖 ÜLKEN Fatma, "Türkçede Edilgen Çatı Özneleri Üstüne Bir Araştırma", **Dilbilim Dergisi**, S. 6, (1981), s. 55-69.
- 📖 VARDAR B., GÜZ N., HUBER E., SENEMOĞLU O. ve ÖZTOKAT, E., **Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü**, ABC Kitabevi, İstanbul (1998).
- 📖 YÜCE Nuri, **Mukadimetü'l-Edeb, Hvarizim Türkçesi ile Tercümelî Şufter Nüshası, Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks**, TDK Yay., Ankara (1988).

